

Елит Николов
ДЪЩЕРЯТА НА НАДЕЖДИТЕ

*Книгата е част от поредицата “Хорус”
на Института за култура, дигитално творчество
и комуникации – София*
За заявки и контакти:
e-mail: inst.kult@gmail.com
тел. 02/871 64 53

СЪДЪРЖАНИЕ

Тя и работното ѝ обкръжение	7
Присъствие в културния живот	31
Възгледи и духовни пориви	42
Срещи и разговори	65
Мълви и въпроси без отговор	140
Отново за човека и еволюцията ...	170

* * *

Тази е първата част от беседите за Людмила Живкова и за нейния баща Тодор Живков. Започнах ги преди няколко години по желание на мои студенти, узнали, че съм сред хората, които са общували по-отблизо с тези две личности.

Беседите подех “на живо”, както често се изразяват някои телевизионни журналисти, но променените обстоятелства не ми дадоха възможността да ги довърша говорно. Затова сега ги продължавам като четиво.

Първата част посветих на Людмила Живкова. Втората, издаването на която предстои под наслов “Знайно и незнайно” – на Тодор Живков.

Елит Николов

София, 2008 година

Странна “среща” с Людмила Живкова! И то години след нейната смърт!
Тръгнах за обсъждане на комуникационните съприкосновения с две чуждестранни радиостанции. Преди да стигна до уреченото място, чувам да писка малко, току-що прогледнало кутре. Изгубено. Или пък нарочно оставено до магазина за дипломати, та дано някой от жалост го прибере.

Днес като че ли само дипломатите изсред софиянци могат да хранят и да издържат куче. Кой го знае какво животно ще стане, щом порасне. Но сега е мъничко, дребно, пухкаво и пепеляво на цвят. Топло пепеляво.

Гледах го почти с умиление, размишлявайки за магията, наречена “живот” и за всеки случай го отместих от пътя на колите. Побутвам го към плета, за да влезе в двора, а то обратно. Слезе от бордюра, по-скоро се прекатурна върху настилката и, отърсвайки се от праха, се вмъкна под вестник от купчината стари и различни вестникарски издания, натрупани до контейнера за боклук.

Вестникът пък с траурната снимка на Людмила Живкова!

Замислих се. Вече изтихват към вторична преработка не само нея, но и почти всичко от моето време...

Но кутрето нищо не знае за тези потискащи ме разсъждения. Явно е, че все още му е чужда и светлината. Бърза да се скрие от нея и то тъкмо под вестника с образа на личност, която се проявяваше като глашатай и на светлината, и на детската закрила едновременно...

След като свърши срещата с колегите, минах отново край дипломатическия магазин, но кутрето вече го нямаше.

Заместили го бяха две мургави деца. Едното, по-голямото, се напъваше да надникне в голямата кофа за боклук с нога, опряла се на купчината от стари вестници, сред които и засланиящият преди час кутрето. Другото, по-малкото, държеше в ръка торбичка с лепило, чийто дъх, макар и отровен, приятно го упоява. Вероятно притъпява и глада му...

Рекох си, ето ти гротеска-шедьовър на историята, макар че тя нехае за подобни творчески оценки на ставащото в нейното лоно. Личността, сега вече затулена под купчината вестници, само преди десетилетие и половина чертаеше замайващи начинания тъкмо в името на дечицата. И не само около “Детската асамблея”. Замисляше детски правителствени болници във всеки окръг. Та нали от децата започвало всичко. Там била и красотата, и естетическото начало, и културният възход на страната. Замисляше, както е известно и ред други начинания, които, ако не беше прекъснал животът ѝ, нашият народ в хуманистичния си порив навярно би излязъл с крачки пред останалите народи.

Но да не бързам с обобщенията. Повествованието, с което съм се заел, си иска своето. Породилото го любознание жадува предимно за подробности относно живота и дейността на Людмила Живкова. Мнозина може би очакват и улеснение, за да постигнат желаната подредба на оскъдните си представи за тази личност, която само за десетилетие и дори за по-кратко време, се превърна в кълбо от най-различни, благородни и животрептящи възжеления на много хора от онова време...

И тъй:

ТЯ И РАБОТНОТО Ї ОБКРЪЖЕНИЕ. В годините, когато Людмила Живкова се намеси дейно в живота на нашето общество, тя изживяваше

своето четвърто десетилетие. Преди това е била насаме със себе си и със своите постоянни или попътни приятелства. Още по-рано, сред детската гълчава, се държала като вожд и гласно съжалявала, че не е от мъжки род, за да покаже смелостта си и да отдаде на страхливците дължимото им.

Не съм осведомен достатъчно за живота и за качествата ѝ по онова време, но и въображението ще ни подсказе, че в нейното тогавашно самочувствие е присъствало и бащинското ѝ първенство сред българските граждани. Може би именно затова майка ѝ се е отнасяла доста строго към нея, значително по-строго, отколкото към нейния брат. Сред близките се говорело, че майчината опека я е съпровождала едва ли не до началото на седемдесетте години на отминалия век. Впечатлена от “лъвската” амбициозност на своята дъщеря (зодията на Людмила Живкова е “Лъв”), Мара Малеева се е стараела да я предпази от поведение, несъответстващо на качествата ѝ. И, както се мълви, често е споделяла със съпруга си своите страхове по този повод.

Веднъж избрала за свое поприще обществения живот, Людмила Живкова още в началото на своята дейност започва мислено и волево да крои и да прекроява съществуващото. Първо в Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, а след това и в тогавашния Комитет за култура.

Междувременно лошо стечение на обстоятелствата я довежда до съдбоносна пътна катастрофа, чиито последствия налагат печат и върху нейната жизненост. Колата, в която се возела, се сблъсква на околовръстното шосе с друга кола. Людмила изпада в безсъзнание. Човек от насрещна лека кола бързо я откарал с нея в института за спешна медицинска помощ “Пирогов”. Без да знаят за кого става дума, лекарите и сестрите начаса се заели със спасяването ѝ. Със своя изключителен професионализъм те успели да запазят живота ѝ. След определено от съдбата време се възстановила. Месеци след това, преминавайки с кола покрай института “Пирогов”, спонтанно споделила със спътниците си, че именно в този институт е станало нейното второ раждане.

Пластичните операции възстановяват лицето ѝ, но черепните травми и неритмичните биологични импулси ще я измъчват до края на живота. Те ще се окажат вероятното обяснение и на някои от съпровождащите я необичайни състояния и мисловни способности. Дамското боне, или по-точно – тюрбанът върху главата ѝ, не е бил само украшение, което някои погрешно свързват с нейните увлечения по една източна духовност. Тази прилична на чалма шапка предпазвала главата ѝ от вредните въздействия на слънцето, а понякога спестявала и времето, отделяно пред женското огледало. Но хората във въображението си ще свързват тази шапка не с друго, а с нейната личност и духовна нагласа. (Надареното с въображение човешко око лесно ще съзре сходство между тази нейна шапка и облика на Националния дворец на културата, в чието създаване дейното ѝ присъствие

е започнало още със замисъла му и продължавало до неговото пълно осъществяване.)

На вид Людмила Живкова прилича повече на баща си, въпреки че притежава малко по-удължено от него лице. И по ръст, както и по други жизнени белези, включително и по гласа си, го повтаря понякога почти изцяло. Наподобява баща си и в походката. Ходи като властен човек, с присъщите за такива хора крачки в стил “рибена кост”.

Прилича на баща си и по широтата, с която се стреми да обхване живота и света пред нея. От него е наследила и природната му хитрост. Също като него и тя от ден на ден трупа връз тази унаследена хитрост и една друга, социално моделирана хитрина.

Френолозите спокойно биха я оприличили на хората с властна духовна нагласа и със скрити от погледа волеви намерения и оценки за другите. Чували се от нея, макар и рядко, разпоредби към подчинените ѝ с глас, нетърпящ каквото и да е възражение. От друга страна, често върху лицето ѝ се появява добре премислена маска на наивност, която да поощри словоохотливостта на говорещия с нея. Подобно на налаганата от обстоятелствата вежливост, тя често се усмихва и показва съпричастност със събеседника си. Миг след това лицето ѝ застива в разсъдъчно изражение, готово да посрещне следващия си събеседник по подобаващ на него начин.

През последните десет-петнадесет години Людмила Живкова спазва диета, наложена вероятно от здравословното ѝ състояние. Мнозина от обкръжаващите си я обясняват с увлеченията ѝ по природопреклонни идеи или с влиянието на индуските предпочитания в храненето. Поддържа редовни връзки с големия народен лечител Петър Димков, който споделял много от идеите, привлекли и нейното съзнание. Бил последовател на Боян Магьосника, на митичните и мистичните му способности и убеждения. Възхвалява го и като голям родолюбец, при това не без основание. Когато навремето Петър Димков бил медицински офицер в Карлово, се случило нещо, което силно засегнало неговото родолюбие. Според плановите на общинската управа за преустройството на градския площад, тогавашните тамошни велможи не пожалили и къщата на Васил Левски. Останал по длъжност и по силата на случайни обстоятелства най-старши офицер в гарнизона, Петър Димков обявил къщата на Васил Левски за военен обект и поставил пред нея войнишка охрана. По този начин забранил разрушаването на къщата, запазвайки я чак до сегашния наш ден. Ала с Петър Димков вероятно я е свързал не само наложеният от нейното здравословно състояние начин на хранене и лечение. Този наш всеизвестен народен лечител се е прекланял пред някои споделяни и от нея идеи на богомилството, както и на дошлите чрез византийското им ехо у нас предания за египетския бог Тот (Хермес у древните гърци, или, вероятно, Мойсей у юдеите, а сред траките – Орфей.)

Семейните ѝ отношения са така противоречиво забърквани в мълвата, че едва ли може да се каже нещо повече от онова, което беше явно дори от пръв поглед – със съпруга си Иван Славков се държи просто приятелски, а с децата – майчински, по традиционния за семейството ѝ начин. Домашните ѝ помощници, както личало от държанието им, били подбрани предимно из средата на роднините, а телохранителите и другите нейни сътрудници – от Управлението за безопасност и охрана.

Преминавайки към моите лични впечатления от срещите с Людмила Живкова, преди всичко ще кажа няколко думи за най-близкото ѝ работно обкръжение.

То се състоеше от хора, избирани не по азбучен ред, а според списък, съставян лично от нея. Може би тъкмо затова всеки един от сътрудниците ѝ приличаше само на себе си. Властните личности, каквато безспорно бе и тя, обикновено се стремят да работят с екип, сиреч да изравнят личностно своето обкръжение, за да го управляват и използват по-лесно. Но дали под влиянието на баща си (на младини той се проявявал и като режисьор на самодейна театрална група, а режисьорите, както знаем, работят с “персонажи”), или по други подбуди, тя поддържаше и ценеше естественото интелектуално разнообразие сред хората, с които работеше непосредствено. В това според мен се състоеше една от главните причини за нейното обаяние като ръководител. Сред работното ѝ обкръжение ще срещнем имена на нейни съученици и университетски преподаватели, хора на изкуството, негови добри познавачи, появили се нови идейни съмишленици, партийни работници, доскорошни служители в специалните учреждения, стари и нови приятели. И всеки с открояващата се индивидуалност.

Сега, от дистанцията на времето, си давам сметка, че за малко от хората, с които работеше непосредствено, се бе лъгала в оценките си.

За разлика от мен.

Дойдох в актива на Комитета за култура от институции (ЦК на БКП и Държавния съвет на НРБ), където цареше щателен отбор на хората не само и не преди всичко от страна на онзи, който е на върха. Там кръгът от сътрудници се обновяваше по свой начин с лица, преобладаващата част от които бързо се вливаше в деловата обстановка, но при условие, че следва стриктно пътеките към благоволенieto на началстващия.

В Комитета за култура заварих индивидуален кадрови подбор, обстоятелство, което не успях веднага да установя и затова на първо време отправих скептичен поглед към обкръжението на Председателката.

Насочих го най-напред към професор Александър Фол, един от двамата първи нейни заместници. В поведението му, предполагах, ще има най-голяма величина чинност към началничката – негова бивша студентка. Така ме бяха “подготвили” някои “зли езици” из средите на историците в Софийския университет.

Александър Фол обаче се държеше с нея сравнително по-свободно, отколкото това правеха другите ѝ близки сътрудници. В държанието му се забелязваха дори нотки на покровителствено отношение, без това да накърнява възприетия от него интелигентен стил на поведение и подчертан почтителност. Към него Людмила Живкова проявяваше добре обмислено и точно премерено отношение.

От Александър Фол бях приятно изненадан и по друга причина.

След пореден отпуск бях уведомен от заместващите ме, че той бил назначил със заповед сътрудници в Института за култура, който ръководех, без да сподели с мен намерението си. Направил го бе вероятно с добра мисъл и с надеждата, че ще посрещна със задоволство заповедта му, увеличила между другото и щата на института.

Но сангвинизмът, който според Брунето Латини – учителят на Данте, бил настанен в черния дроб, в моя случай се оказа в ръката ми. Той бързо я изкомандва да грабне телефона за разговор с Людмила Живкова, на която заявих въздържано, но все пак с напрежение, че отсега насетне отговорността за работата в института ще следва да споделя с мен и нейният първи заместник, който издал заповед за назначения, без дори да ме уведоми за намеренията си. Единственият отклик от нейна страна беше: “Не зная каква е заповедта, но считайте, че съм я отменила.” (Беше ми дала обещанието да не се меси в работата ми като директор на Института за култура и го спази до края на живота си.)

Следващите две работни години ме убедиха по безспорен начин, че Александър Фол не само е осъдил на забравя случая, но в нея е заградил и моята доста импулсивна реакция по повод споменатата заповед. Проявяваше неподправена колегиалност, уважение и напълно нормална добронамереност към работата ми. Убедих се, че противно на мълвата и клеветниците, уличаващи го пред мен в какво ли не, у него не откривах и следа от началническа дребнавост. Съзирах и неподправено съпричастие към идеите, с които Людмила Живкова се изявяваше пред българската общественост. И тогава, когато тя вече беше станала минало за нашия обществен живот и дори обект на преднамерено забвение, като министър на просветата той не пропускаше да говори за спиралата на знанието и мъдростта, тази нейна най-любима сред любимите тема. Узнавах и за негови музикални предпочитания, които също ми подсказаха, че единомислието му с Людмила Живкова е било изначално, а не следствие на чиновническо съпричастие с нейната мисловност и намерения.

Другият от заместниците на Людмила Живкова, който с всеотдайност работеше за осъществяване на възприетата културна политика – Пею Бербенлиев, също професор, обаче не скриваше резервите си към възвеличаването на духовното начало от нейна страна. Въпреки това се ползваше с голям работен и интелектуален престиж както пред Людмила Живкова, така и сред останалите си колеги. Говореше с насмешка за

твърденията на един от големите български композитори, който бил му заявил, че една негова музикална идея била толкова силна и привлекателна, че можела да се улови дори с ръце. В това твърдение Бербенлиев съзираше атрофиращото влияние на идеята за първенството на духовното начало, поддържано и разгласявано нашироко от Людмила Живкова. В действителност композиторът нямаше предвид източните идейни влияния, ако, разбира се, не оценяваме като такива старобългарските. Пък и аз самият не мога да си представя какво друго битие, освен звуковото, може да има в съзнанието ни една или друга музикална идея. Същото впрочем се отнася вероятно и за архитектурното творчество, в чиято среда Пею Бербенлиев живееше най-дейно и като преподавател в съответното висше училище.

С подобна индивидуалност се открояваше и друг неин заместник – инженер Милчо Брайнов, проектантът и строителят на Аспаруховия мост във Варна. Инженер Брайнов не се смущаваше да се разграничава от духовно преустроените сътрудници на Людмила Живкова и да говори за себе си като за представител на друго интелегентско съсловие, това на практиците. И то пред всички, включително и пред нея. Не само в дискусийна обстановка, но и в работното всекидневие.

С индивидуална личностна нагласа се открояваше и другият Милчо – заместник председателят Милчо Германов. Дошъл в Комитета с “вълната” на технологичната модернизация и с всеобщото преклонение пред математиката, той улесняваше Председателката в метрифицирането (невинаги успешно, разбира се) на едни или други, трудно подаващите се на сценарийен подход начинания на ръководството. Освен това, готвеше се да разгърне многообещаваща системно-проектантска дейност, посветена на творческия и кадрови потенциал на родната култура. И вероятно щеше да постигне нещо добро и неочаквано, ако не бяха настъпили тъжните събития около Людмила Живкова през 1981 г., които преустановиха и тази насока в културната дейност у нас.

“Свежата глава” в работното обкръжение на Людмила Живкова се наричаше Павел Писарев, с когото тя вероятно се е познавала още от училище. Но вероятно и като роднини на видни отечествени политици, какъвто по отношение на него е Васил Коларов.

Както се знае, във вестниците почти винаги се назначава и един наблюдател на текущия брой, наричан условно “свежа глава”. Това е редактор, който не е участвал в подготовката на броя и затова най-лесно може да съзре допуснатите грешки, включително и след работата на коректорите. С опита си в няколко области на културна дейност (кино, печат и прочие) Павел Писарев се очертаваше в съзнанието ми именно като такъв наблюдател в работната среда на ръководството в Комитета. Без да е призван на подобна длъжност, той постоянно внасяше реализъм в начинанията му и го предпазваше от възможни грешки. Къде шеговито,

къде съвсем делово, често пъти и с неочаквано остроумни закачки, той се изживяваше като прагматик от класически габровски тип. Например Емил Александров, друг деен сътрудник на Людмила Живкова в областта на международните ѝ начинания, съобщаваше по време на заседание не без възмущение, че децата замеряли с камъчета камбаните в известния и нов за ония дни паметник “Знаме на мира”, за да чуят звънна им. Но можело да ги повредят. А Павел Писарев начаса: “Милиционерът да ги глобява по левче на камъче. Левче на камъче, левче на камъче и ще се съберат пари дори за поддръжката на паметника!” Препоръката му тогава се възприе не само като развеселяваща реплика. Някои бяха склонни да я посрещнат и с упрек. Точно по онова време част от управляващата общественост у нас, предимно сред идеологически най-правоверната, се питаше дали възстановяването на държавната лотария няма да наруши вложения в Конституцията морал. Не действа ли тя трудово развращаващо, щом като обещава печалби без труд? И ето сега уж Асамблея на духовно творчество, уж “Знаме на мира”, а, макар и на шега: “Камъче – левче”, “Много камъчета – много левчета”... Освен това, някои от присъстващите, в които включвам и себе си, съзирахме в репликата му лош симптом на новите “капиталистически” начинания на Тодор Живков. Не случайно сред нас, активните борци против фашизма и капитализма, тогава се носеше шегата, че май скоро и самите ние ще се окажем без половината от пенсията си като борци срещу фашизма и капитализма. Борбата ни срещу капитализма вече губела всякакъв престиж след инициативите на ЦК за въвеждане и у нас на част от принципите на пазарната (капиталистическата) икономика. Реализмът на Павел Писарев обаче си вършеше добре своята работа. Той посрещаше всяка нова идея прагматично. В повечето случаи точно, макар и шеговито. По време на една от международните конференции ми съобщи, пак чрез някаква шега, че хората от съветската делегация май били настроени против мен. Във весело облечените му думи явно прозираше съветът да внимавам в предстоящите срещи и разговори с тях. От моя страна му подхвърлих “в ответ” (нали бяхме на руски “лад”): “Нашите пък са недоволни от теб, защото руснаците не са.” Набързо стана нещо от рода на еврейския стил: получаваш – даваш. И обратно. (Като говоря сега за професор Павел Писарев, може би свързвам с него и спомена за един наш общ познат, който всъщност ни запозна навремето – Михаил Арабаджиев, чудесният и деен ръководител в социологическия център към тогавашната дирекция “Българско радио и телевизия”.) Известно време в Председателството на Комитета участваше и талантливият отечествен журналист Крум Василев. Като оглавяващ Комитета по печата и с опит в идеологическата дейност, той с редки, но правени точно на място предложения, нанасяше необходимите поправки в проектите за решения. Особено в онези, които засягаха печата. Присъствието му бе и полезно, и респектиращо. Това личеше и от

подчертано внимателното отношение на Людмила Живкова към него. Респектиреше с качествата си, със своето минало, а и със скритото от хорските очи и уши желание на Тодор Живков да го отдалечи от себе си. (Крум Василев бил партизанин от шуменския край и първи сътрудник в кабинета на Вълко Червенков – сваленият от власт през 1956 г. предшественик на Тодор Живков.) Като завеждащ отдел “Пропаганда и агитация” на Централния комитет Крум Василев е наблюдавал в близкото минало работата почти на всеки един от присъстващите на заседанията. Бивш председател на тогавашния Комитет за радио и телевизия, грижовник за цветята до майсторство, някогашен заместник главен редактор на в. “Народна култура” и автор с леко, но много съдържателно журналистическо перо, бе един от представителите на работното обкръжение на Людмила Живкова, от когото и тя, и останалите, имаха значителна полза.

В другия край на личностната дъга непосредствено около Людмила Живкова поставям нейния първи заместник – поета-философ Любомир Левчев.

В съдната му дейност прямотата беше насочвана най-напред към него самия и едва след това – към останалите. Той изживяваше (вероятно така го прави и сега, надявам се) всичко през призмата на честното си поетично мислене. Него пък насищаше с гражданственост отначало и докрай. Той мислеше онова, което казваше, и го изразяваше в образна сплав от слово и емоции. Свидетел бях на негов доклад пред Секретариата на ЦК на БКП в качеството му на първо лице в Националния съвет на Отечествения фронт. Там този негов стил (нека е “натюрел”) на изложение просто изненада присъстващите, свикнали с “Първо, второ...” и “Давай по-накратко...”. Противно на този стандарт в обсъжданията, Любомир Левчев представи емоционално и най-неемоционалните неща. И традиционните за тази среда реплики на водещия заседанието увиснаха безпомощно във въздуха. Заключение на ръководещия заседанието, се сведе само до това, че, както станало очевидно, и поетите могат да участват най-дейно и сърцато в живота на обществените организации у нас... И толкоз.

Познавам и почитам доста отечествени и чуждестранни поети, но това, което ме кара да бъда голям почитател на поезията на Любомир Левчев, е и способността му да подтиква читателя към зримост и на най-абстрактните идеи. Прочетеш ли дори пътьом в стиха му думите “...воините на Спартака...”, и въображението ти сякаш вижда и реалния им контекст. “Виждаш” въстаналите легиони, управлявани успешно и страшно от нашия героичен тракиец. “Чуваш” и тропота от щитовете им. Единството на мисъл и чувство, на нещата и тяхната среда, на словото и идеята, изразявана от него – всичко това вкупом присъстваше като личностен принос на поета и в ръководството на Комитета за култура. Може би тъкмо за това той за Людмила Живкова бе “лакмусът на човечината”. Приемаше

казваното от него като искрен и неподправен израз на личното му мнение. Вероятно той също нерядко е грешал. Неговият живот, предполагам, неведнъж е огорчаван от иронията на разсъдъчно студения стил на мислене у някои хора, но и тези огорчения, както виждам и днес, той е вплитал в поетичната си мъдрост.

Във ръководното всекидневие на Людмила Живкова като Председател на Комитета за култура се чувстваше благотворното въздействие и на друг голям български поет – Павел Матев. За него тя мислеше с почит и с мълчалива благодарност за подкрепата му. Когато той беше Председател на Комитета за култура, тя беше негов заместник, а след това по решение на управляващите го измести от този му пост.

Не ми е известно как се е отразило това на отношенията им, но до края на живота си тя изпитваше смътна потиснатост да не би той да носи някаква обида у себе си. Дори по времето, в което по силата на тогавашния ред той стана неин “началник” като завеждащ отдел Изкуство и култура в ЦК на БКП. Когато веднъж по повод на песента му “Ще литне, ще литне птицата млада...” споделих с Людмила Живкова, че истинската поетична сила на текста могат да разберат само бащите, тя отвърна сякаш на себе си: “Голям, голям поет! Голям и в самотата си.” Умъдрих се да припомня нечии думи, че самотата и мъдростта са две неразделни сестри... Останала с погрешното убеждение, че се познавам с Павел Матев по-отблизо, тя очакваше да му предам дословно думите ѝ за поетичния му талант, както и за нейното съвсем неподправено благоразположение към него.

В работното всекидневие на Людмила Живкова се усещаше присъствието и на писателя Богомил Райнов, който имаше предпочитания към комуникационна анонимност в отношенията си и с нея. Тя получаваше от него необходимите ѝ сведения за източната духовност. Той пък задоволяваше тщеславието си на скрит влиятелен човек в културния живот чрез безшумни работни и интелектуални връзки с нея. Съчетаваше политическата си ортодоксалност с далечни на марксистката идеология идеи, които внушаваше или се опитваше да внушава на Людмила Живкова. И от тази игра, изглежда, изпитваше удоволствие. Талант с утвърдена обществена “марка”, художествени способности с мярка и с впечатляваща, сякаш без мярка ерудиция в областта на изкуството, този наш писател обичаше и да поучава, включително читателите си.

Не е известно до каква степен той наистина е бил или се е изживявал като учител в отношенията си и с Людмила Живкова. Онова което зная и предполагам е, че и в разговорите си с него тя, както изглежда, се е чувствала като призвана личност, тоест като личност, която не търпи поучаване. Пък и лунната светлина, сиреч светлината, взета назаем, съвсем не допаднаше на нрава ѝ...

Творческият порив и амбициите на Людмила Живкова за благоприятна намеса в отечествения духовен напредък се подкрепяха и от личности с

богат организаторски опит и с качества, които осигуряваха необходимия делови комфорт на нейните начинания. Ще спомена по този повод Любен Василев и особено бившия ректор на Великотърновския университет – професор Димитър Филипов. Непознат за ръководните лица в Комитета, първоначално Филипов беше припознат от някои сред тях като присламчил се към нея човек и на първо време му отказваха концептуално доверие. Но се излъгаха. Опроверга ги не само работата му в Комитета. В годините след като Людмила Живкова напусна всички свои близки и познати, а името ѝ потъваше в обществена забрава, тъкмо той пръв написа аналитична книга, изпълнена със защита и благоразположение към нея и към нейните идеи. Написа сериозен труд и за Ванга, следвайки неотстъпно поощряваната и от Людмила Живкова хуманистична линия в своите умножаващи се научни трудове, посветени на истинския хуманизъм.

Административният и мениджърски комфорт около всички начинания на Людмила Живкова и на Комитета като цяло се осигуряваше предимно от неговия главен секретар – професор, д-р Стефан Ганев. Само запознатите с организаторската дейност могат да си представят колко подводни камъни криеше като начинание дори само една-единствена конференция, та камо ли някое от масовите начинания, каквото например беше “Международната детска Асамблея “Знаме на мира”. Стихията на детските пориви и неочакваните прояви можеха да превърнат асамблеята в море от случайности, непредвидими от никое предписание. Той ги поемаше и отстраняваше успешно в името на общата цел. Стефан Ганев, освен това, беше напълно лоялен към идейно-психологическата обстановка в работата на Людмила Живкова. Стараеше се по всякакъв начин да съчетае две наглед самоизключващи се неща – нестандартните цели на нейните различни начинания в културата, от една страна, и традиционните изисквания на Партията към замисъла и начина на осъществяването им, от друга.

И успяваше, струва ми се блестящо, в тази насока.

Значителна роля в работното всекидневие на Людмила Живкова имаше началникът на нейния кабинет – Кирил Аврамов. Макар и анонимно по самото определение на работния му пост, благоприятното присъствие на Кирил Аврамов в Комитета за култура и в работата на неговата Председателка не оставаше незабелязано. И не само от нея. Както е логично за този вид дейност, той беше на междата между поръчката и изпълнението, между молбата и отклика от страна на първото лице в Комитета, между добрата идея и началните стъпки в осъществяването ѝ. Поетичната му натура го сродяваше с всички начинания на Комитета, включително подетите с нетърпеливо въодушевление от страна на Людмила Живкова. В тези случаи, както забелязвах, Кирил Аврамов се стремеше да придържа в земни и в реалистични рамки творческия тонус на

Председателката. Правеше го включително и по отношение на идеите, с които тя изненадаваше околните.

Осезаема, макар и дискретна подкрепа тя получаваше от сътрудниците си К. Чакъров, професор К. Попов и Кр. Пашмакова. Не само охрана, но и своеобразно, макар и анонимно, сътрудничество тя получаваше и от двамата си телохранители – Д. Мурджев и Г. Петров.

За отбелязване е също разностранната (творческа и идейна) подкрепа, която Живкова получаваше от страна на известния български художник Светлин Русев. Като художник той и днес се отличава с чудесната си способност зримо и лапидарно да въплъщава в творбите си духовното начало, “монументирейки” го сякаш с резец, без да го заменя със или превръща във предметност. Той, струва ми се, е един от малкото родни художници, който дава възможност на зрителя да “съзерцава” духовното, да възприема едва ли не зримо същностното по начин, изразяващ се в древногръцкото понятие “теория”. В някои от творбите му ще доловим и вечната човешка носталгия към първичната субстанция на съществуващото, често назовавана от него “една друга реалност”. Привърженик (доколкото разбирам) на “Хата йога”, той беше деен съмишленик на Людмила Живкова със сродна, но собствена духовна нагласа.

Сред личните духовни приятелки на Людмила Живкова, чието присъствие се чувстваше в цялостната ѝ дейност, бе и вдовицата на поета Владимир Башев – писателката Вера Ганчева. Тя бе сред интелектуалките, които подхождаха към идейното творчество на Людмила Живкова с пълно разбиране, съпричастие и благоразположение. Струва ми се, че именно Вера Ганчева би могла най-точно да опише вътрешния мир на своята приятелка от младини, да запознае нашата младеж с поучителния драматизъм, породен от сблъсъка между поривите на Людмила Живкова и традиционализма, който господстваше у нас в онова време. На Людмила Живкова тогава гледаха със свити устни както домораслите либерали, така и догматиците, сякаш за сетен път да онагледят истината, че двете крайности почти винаги се сливат в едно безлично, но отблъскващо цяло.

Наред с моралната и научната подкрепа, която Людмила Живкова получаваше от някои университетски преподаватели и изследователи (с подчертано уважение и с благодарност тя говореше например за проф. Гюзелев, акад. Димитър Ангелов, професор Дуйчев, проф. Иван Венедиков и др.), в обкръжението ѝ непрестанно се появяваха лица с вътрешно мотивирана добронамереност към нейните начинания, идеи и напрегнат труд. Сред тях можехме да видим много от нашите най-талантливи писатели, поети, композитори и общественици, които в общуването си с нея не търсеха изгодата, а помагаха. На нея и на подетите от нея начинания. И от сърце. Да прибавя и нещо доста впечатляващо: тя приобщаваше към своите идеи и ги обединяваше чрез общи начинания

поети и писатели, които иначе не бихме видели заедно дори в чисто творческа среда. Приобщи голямата наша писателка Вера Мутафчиева с идеята да бъде главен селектор на стоте най-велики произведения на световната литература. В същото време канеше на приятелски срещи и Блага Димитрова, която кой знае защо никак не беше благоразположена към Вера Мутафчиева. (Очаквах с любопитство мига, когато начинанията на Людмила Живкова ще обвържат в единен творчески порив двете талантиливи дами, за да видя какво ще се получи. Струваше ми се, че “кавалерско творческо предимство” щеше да има Мутафчиева.) Живкова приобщаваше към начинанията си и мъдрата поетичност на Йордан Радичков, и поетичния талант на Лиляна Стефанова или на Пламен Цонев. Сякаш, за да извлече от дарбата и на тримата словесната красота, толкова необходима за децата, участници в международната детска Асамблея “Знаме на мира”. И го постигна...

Общуваше ползотворно и с някои изтъкнати и дейни партийни и административни функционери. Един от тях бе и Георги Йорданов с неговата широка изкуствоведска култура. (Неслучайно сега той с право носи почетното звание “Доктор онорис кауза” на Българската музикална академия.) Людмила Живкова черпеше опит и имаше голяма полза от неговата осведоменост за обществения актив в столицата и в много от градовете на страната. Ползваше го пълноценно като свой доброволен и приятелски настроен съветник, осведомен за личните качества едва ли не на всеки един от отечествените интелектуалци и другите дейни личности в нашия обществен живот.

В нейното работно всекидневие почти винаги присъстваше и енергичният Емил Александров, без чиито инициативност и усърдие трудно можехме да си представим изградената тогава система от ползотворни международни връзки на Комитета за култура.

Сред доверените и близки сътрудници в сферата на интелектуалната дейност можеше да се открият и лица с ценностни нагласи и с настроения, напълно противоположни на комунистическата идейност. В интимен кръг на свои колеги Дечко Узунов, например, се чудел на съдбата и на нейните капризи – събирала ги “и сега, в комунистическото време” в комисия заедно с хора, с които по време на Втората световна война, е участвал в аранжировка на антиболшевишка изложба в София. Някои от хората с подобна идеологическа нагласа пък бяха в същото време и служители на УБО (Управление за безопасност и охрана). Но тя работеше и с тях. Както и те с нея. Ценеше ги делово и по човешки.

Около Людмила Живкова, разбира се, кръжаха и личности със самочувствието на непризнати титани на духа и творчеството. С неискреното си преклонение пред нея те целяха да окичат със слава себе си. Кръжаха и откровени шарлатани, но повечето от тях бързо отиваха в забвение.

Тъй или иначе, кръгът от лицата, които тя самата въвличаше в оживена, ръководна или изпълнителска културна дейност, се разширяваше постоянно. Включваше в него и много от културните деятели в окръзите, сред които тя създаваше и свои съмишленици. Увличаше и цели институции и институтски колективи.

В това разширяване попаднах и аз, като директор на Института за култура към Комитета и БАН. Институтът преди мен бе ръководен от професор Кръстю Горанов, чиято работна валенция, както узнах след време, не съвпаднала с тази на Людмила Живкова. По тази причина директорският стол останал овакантен за три или четири месеца. По стечение на ред обстоятелства в края на 1976 г. директорския пост в този институт заех аз. Свързвам дейността на Института с работното всекидневие на Людмила Живкова, защото в негово лице тя наистина получаваше очакваната от нея научна подкрепа в разгръщането на новата културна политика. Но и тук, в двупосочните връзки между нея като ръководител на Комитета за култура, от една страна, и института, от друга, тя прилагаше подчертано добронамерен стил, който не наруши никога. Научното ръководство на Института не бе подменено в нито едно от неговите начинания, дори когато, както узнавах, е имала поводи да се намесва в определени случаи ако не с упреци, то поне с препоръки. На тази нейна нагласа спрямо Института преобладаващото мнозинство от неговия научен колектив отвърщаше с усърдна дейност за развитието на нашето културознание, с толерантност към нейните начинания, някои от които доста непривични, макар и важни по своя замисъл и социална насоченост.

Споменавам Института за култура между другото и заради това, че не желая да отмина с безразличие недобронамерените, дори глуповати подмятания по адрес именно на дейността му. Във вестник се появило твърдение, че този институт бил създаден само за Людмила Живкова, за да я поддържа в нейните чудновати начинания. Досадата от тези приказки расте и от факта, че всички добре знаят кога е бил създаден този институт. Във всеки случай, станало е доста време преди нейната поява като ръководител на Комитета за култура. Тогава в Института за култура работеха и онези, които си позволяват да принижават до интелектуална сервилност творческите усилия на толкова много изтъкнати и млади, умни и талантиливи учени и изследователи.

В Научния съвет на института участваха тогава такива видни и неподатливи на натиск върху собствената им научна съвест имена на отечествената наука като академиците Владимир Топенчаров, Петър Динеков, Веселин Хаджиниколов, Генчо Пиръов, Азаря Поликаров, професорите, те и доктори на науките, Исак Паси, Добрин Спасов, Кръстю Горанов, Иван Стефанов, Михаил Бъчваров, Никола Великов, Минчо Семов и цяла поредица от постоянни изследователи, сред които (соча ги, доколкото са ми известни със сегашните им звания и научни степени)

професорите, те и доктори на науките, Елена Михайловска, Иван Джаджев, Ани Гергова, Йордан Венедиков, Вера Найденова, Розмари Стателова, Димитър Димитров, Елиезер Алфандари, Мария Попова, Христо Бонев, докторите на науките Желю Желев и Пламен Братанов, доцентите и старши научните сътрудници, преобладаващо те и доктори, Димитър Диков, Ива Любенова, Ангелка Хаджиева, Мария Динева, Димитър Зашев, Тодор Чакъров, Добринка Пейчева, Мария Вълкова, Стефка Дачева, Мария Кисова, Райна Чернева, Таня Шопова, Таня Стоичкова, Ерика Лазарова, Светлана Христова, Евгения Иванова, научните сътрудници и специалисти, включително и доктори, като Лилия Старева, Хелена Йолова, Марина Тончева, Пепа Евтимова, Мариана Ганчева, Жулиета Пенчовска, Росица Аркова, Юлия Боева, Атанас Хаджидочев, Евелина Първанова, Таня Минева, Звезделина Казанджиева, Мая Величкова, Свобода Димитрова, Тихомир Савов, Величка Караджова, Валентин Пекачев, Радка Кулекова, Румен Илков, Елена Николова, Евгения Бабамова, арх. Жения Христова, Атанас Хаджидочев, Лъчезар Кунчев, Виолина Атанасова, Боряна Петрова, Антоанета Кобакова, Ана Серафимова, Мариана Патаринска, Гинка Съботинова, Константин Ирибаджаков, Веселин Натев, Даниела Кръстанова, Хаим Пилософ, Дариа Ванкова, Анелия Христова, Деспина Станчева, Недялка Благоева, Розалина Маркова, Д. Радоева, Николай Шопов, Николай Зафиров, Пенка Бобева, Таня Димитрова, Б. Нинов, Олга Димитрова, художниците Величко Коларски и Борис Данаилов, Люба Ленкова и други способни и усърдни научни сътрудници и специалисти. По онова време “външният министър” на института Мария Кабакчиева и сътрудничката ѝ Симона Георгиева осигуриха на преобладаващата част от тях специализации и обмяна на научен опит в чужбина. Свой съществен принос в общата дейност на института имаха и администраторите – зам. директорите Яков Финци и д-р Атанас Александров, Петрана Иванова, Гинка Истаткова, Радка Янева, Веска Вълчева, Д. Стаменова, Йорданка Кръстева...

Разбира се, и аз.

Нито едно, подчертавам, нито едно от посочените имена не е включвало в своите планове теми или други свои задължения заради интелектуалните нагласи на Людмила Живкова. Или заради каквото и да е тематично или друго слугинство спрямо нея. И това не беше само израз на тяхното личностно достойнство. Научната и личностната им независимост бе добър показател за уважението, което тя самата проявяваше към целия научен колектив.

Впрочем разпускането на Института за култура след Десети ноември и последвалите го социални промени, както изглежда, беше насочено към социалната забрава и на неговите научни сътрудници, както това стана с ред други личности от онова време. “Обновлението” през тези години също се увлече в отрицание и по отношение на този с доста изявени

творчески възможности научен колектив. Във времето, когато начело на Комитета за култура стоеше Людмила Живкова и няколко години преди и след това, Институтът беше сред научните средища от системата на БАН с траен и съществен принос в утвърждаването на отечественото културознание.

Подобна роля изпълняваше и списанието на института “Проблеми на културата”. В своите седемдесет броя то приобщи към родното културознание много отечествени учени и автори от цял свят. Учредено с дейната намеса на Людмила Живкова, списанието “Проблеми на културата”, неговата редакционна колегия и отговорният му секретар д-р Веселин Стоянов, обединиха усилията на четиристотин български и чуждестранни автори около свободната теоретична мисъл за културата. Свидетелство за тази интелектуална обстановка в списанието бе и доказаното по доста драматичен начин инакомислие на неговия отговорен секретар д-р Веселин Стоянов. Подобни свободомислещи нагласи имаше и в другото списание на института – списание “Човек, Еволюция, Космос” с неговите два броя. Редакционният му секретар Кубрат Томов с книгата си за резонанса се заяви пред научната общественост като философски инакомислещ далеч преди описваното тук десетилетие.

Изобщо, върху страниците на тези две списания и в Известията на института се появиха за пръв път статии и автори, някои от които дотогава бяха табу за българския печат...

Впрочем, в това отношение Институтът за култура и неговите теоретични печатни органи не бяха изключение сред многото други научни и творчески звена, свързани с науката за културата и социалното културно творчество.

Посочените от мен факти, свързани с работното всекидневие на Людмила Живкова, с нейното творческо обкръжение (лично или/и институционално) струва ми се имат и друго значение. Те са безспорно доказателство за това, че забравата, на която днес я осъждат лица и политици, всъщност е насочена не само към нея, но и към личности и институции, без които и тогава, и днес отечествената ни култура би избледняла...

И още нещо. Личният управленчески стил на Людмила Живкова свидетелстваше, че единството в целта може да се постигне и в условия на творческо и лично разнообразие. “Всеки със своята отговорност, със своето призвание и с творческите си възможности”, неведнъж заявяваше по този повод тя. И с този свой начин на дейност и на сътрудничество с другите, наред с личните си духовни пориви, тя се превръщаше с всеки изминат ден в първи говорител на отечествената интелигенция и на нейните възжелания за творчество, разкрепостено и освободено от държавна или от друг вид опека. Тя беше не само сред онези хора, които

очаквах с нетърпение това желано състояние на обществения живот. В много отношения заставаше начело на техните увеличаващи се редици.

ПРИСЪСТВИЕ В КУЛТУРНИЯ ЖИВОТ. Десетилетието, в което Людмила Живкова навлезе дейно в управлението на културните процеси, бележеше началото на нов тип ръководни принципи на културното творчество. По стечение на различни обстоятелства, именно през това десетилетие на миналия век започнаха да се създават условия и за неговото напълно свободно разгръщане.

Българската културна общественост усещаше повеите на тази свобода и преди появата на Людмила Живкова в ръководството на културните учреждения. Можехме да ги съзрем дори в отделните и любопитни случки в нашия културен живот.

На една от тях станах свидетел десетилетие преди нейната деятелна намеса в културните процеси у нас.

В средата на шестдесетте години част от редакционния състав на вестник “Народна култура” очакваше с интерес какво ще разкаже неговият главен редактор, писателят Никола Ланков, след завръщането си от съвещание в Централния комитет на БКП. На това съвещание Тодор Живков говорил за изкуството и за неговата важна социална роля. Настанявайки се в креслото, Ланков с охота прие да ни запознае със станалото. И напълно естествено започна с доклада на Тодор Живков. Неочаквано, (отчасти артистично) се запъна, мъчейки се да си спомни името му. Повтаряше “кажи го де!, кажи го де!”, прищраквайки с пръсти, за да се подсети за името му. Припомни си за кого ставало дума и с полуусмивка бързо се насочи към главното в съвещанието.

А то, според него, се състояло в две неща.

Основната тема била преходът към някаква степен на самоуправление в културния фронт. Но словото на партийния ръководител развълнувало мнозина от присъстващите не толкова с призива “по-близо до живота!” (защото изкуство извън живота няма и не може да има). Впечатлило ги твърдението на Тодор Живков, че осъществяването на този призив налагало “по-голяма широта на творческите хоризонти и по-голямо творческо разнообразие”. И друго, според Ланков: в тези думи се забелязвала тенденцията за освобождаване на творците не само от идеологическия, но и от менторския натиск на критиците върху хората на изкуството.

Като насрещен отклик на изказаните от Тодор Живков съображения интелигенцията у нас вече бе започнала сама да се разтоварва от традиционната чинност пред лицето на политическата власт и спрямо нейната идеологическа и естетическа опека. Нещо повече, представители на творческата интелигенция си позволяваха дори непристойни закачки с властващите. Имаше и писатели, които насочваха своята критика направо

към ръководната роля на Комунистическата партия, сиреч към властта като цяло. И то доста впечатляващо, какъвто бе случаят с чудесната книга “Галактическа балада” на писателя Емил Манов. Тази научно-фантастическа метафора на “постоянната партийна грижа” за доброто на всекиго и на всички вкупом се опита да предупреди обществеността за злото, което се таи дори в най-искрената добронамереност на партийното всевластие. В пиесата “Когато розите танцуват” Валери Петров и Гриша Островски, от своя страна, откриваха на зрителя възможността за утвърждаване и на друга, желана и лирична страна на човешките отношения, в противовес на задебелите от политическите борби опростени и изсушени от доскорошните социални сблъсъци взаимоотношения между хората. Пиесата беше художествена интерпретация на новия стремеж общественият ред в нашата страна да бъде очистен от догмата и от спартанското опростителство, за да приеме по-човешки облик. Поетичното възклицание на Валери Петров в стихотворението му “Роди се човек, човек се роди!” пък въздействаше като философско-емоционално обобщение на главното в господстващия обществен идеал – човекът като върховна ценност...

Успоредно с това, постепенно и под влияние на самия обществен живот, много от майсторите на словото, четката и театралните сцени се освобождаваха от методологическото опекуство на социалистическия реализъм, внушаван им от господстващата художествена критика като универсално творческо кредо. Една от причините за това беше самата същност на този метод, не толкова смелостта на несъгласните с него творци. Нито пък някаква промяна в политиката на властта по отношение на художеството.

Повеите на подобни настроения и духовни възделения се съпровождаха с промени и в господстващия идеологически подход към културата.

Повече от десетилетие преди появата на Людмила Живкова в ръководството на културния живот, по силата на политически превратности, които често се случват не само у нас, Тодор Живков изведнъж се оказа антисталинист. В резултат на това обстоятелство догматичното и чуждоземното влияние върху духовността у нас изгуби своя престиж. Силата му намаляваше прогресиращо. Критиката на култа към личността сама по себе си зареждаше с промяна и обновление както социалния живот като цяло, така и житейските подбуди в духовния живот. Да критикуваш култа към личността на Сталин по същество означаваше да се отречеш от свързаните с този култ идеи и принципи на политическо и идеологическо ръководство. Да се отречеш от тях пък налагаше да потърсиш или да създадеш нови ръководни начала, според които да твориш и да живееш социално. Някои побързаха да обозначат тези начала със словесното съчетание “Априлска линия”, което обаче си остана и до

край една енигма. Всеки по свой начин тълкуваше тази “линия”. И почти никога точно и по същество.

Вярно се осъзнаваше само необходимостта от постепенното освобождаване на културната дейност от опекуството на властта. При тази обстановка в културния живот си прокарваше път един нов принцип на организация и управление на духовните процеси, който исторически съвпадна с появата на Людмила Живкова и с нейните усилия за разгръщането му в качеството на официална държавна и партийна политика. Съвпадна и с нейната готовност да стане лидер на увеличаващото се множество от отечествени интелектуалци, готови усърдно и всеотдайно да я осъществяват на дело в обществения живот.

Ставаше дума за “обществено-държавно начало в културната дейност”, което и като понятие съдържаше надеждата, че ще дойде време да се утвърди пълно самоуправление на институциите и субектите в духовната сфера.

Както показва следващото десетилетие, това ново начало в управлението на културните процеси се оказа истински жен-шен за оживяването на духовния живот у нас, а Людмила Живкова – негов най-последователен и властови радетел. Особено разгърнато приложение то намери в някои от творческите съюзи. Ръководените от Георги Стоилов и Светлин Русев творчески съюзи на българските архитекти и българските художници го доведоха до логическия му край, превръщайки творческата им дейност едва ли не в социално обособена област на обществената динамика. Тази тенденция (за която в Европейския съюз ще заговорят едва днес, и то отчасти само интуитивно) у нас още преди повече от четвърт век даваше своите добри плодове.

Тенденцията към пълно самоуправление, но в съответствие със спецификата им, налагаше своя печат и в преобладаващата част от другите творчески съюзи.

Свидетелство за приложението на обществено-държавното начало в управлението на културните процеси у нас беше обобщението на резултатите, прозвучало в Третия конгрес на българската култура, станал през 1977 година. На този конгрес бяха изтъкнати успехи, които приятно впечатляваха всички. Нищо в отчета за постигнатото пред споменатия конгрес не беше пресилено. Обратно, част от действителните постижения на родната култура отсъстваха в отчетните документи било поради неосведоменост, небрежност в документирането им или по други причини. Голяма част от плодовете на това оживление можем да видим и днес. И то навсякъде из страната. Решим ли да съпоставим днешния облик на духовната култура с онова, което бе установено от Третия конгрес на българската култура като тогавашно нейно състояние, постигнатото в някои области на културния живот ще ни изглежда дори невероятно. Любопитството на читателите в тази насока може да се спре дори само

върху Двореца на културата, който първоначално с основание бе наричан “Народен дворец на културата “Людмила Живкова”. От идеята за изграждането му през превръщането на тази идея в проекти и до полагането на последната плоча пред Двореца – във всичко това тя се изиявяваше не само като инициатор. Следеше отначало и до край целия процес на изграждането му. Наблюдаваше строежа всекидневно. Както външното, така и вътрешното му разпределение и оформление. Свидетел бях на телефонен разговор, в който баща ѝ се сърдеше, че работата стигнала до ново финансиране на строежа, надхвърлило планираните инвестиции. Народът ни не бил толкова богат, та да харчи милиони за едно съоръжение за потребление, не за производство – бил неговият довод. “Та нима великите търновци са били по-богати от днешния български народ, когато са строили Царевец и Трапезица?”, гласеше нейният напрегнат отговор. След превъзможването и на друг род съпротива и с поддръжката на армията и лично на тогавашния министър на отбраната – генерал Добри Джуров, Дворецът на културата бе изграден в срок и, както се вижда днес – качествено. Всички го харесват. И външно, и функционално.

В отечествената култура обществено-държавно начало бе осъществявано по различен начин и в различни посоки от творческите представители на културата – в самостоятелна и автономна експертиза на създаваните ценности, в съобразено с нуждите им изразходване на получаваните от държавата или от собствените начинания средства, в изборност на техните управителни тела. И в ред други посоки на освободената от държавна и политическа намеса тяхна дейност. В съвкупността си, разнообразните проявления на това начало превръщаха културното творчество във все по-значим социален фактор, а държавната подкрепа – в културна политика с ясни правила за реално и насърчително отношение към културата. Държавната политика предпазваше културата от пагубното въздействие на стихията, от намесата на външни фактори, подпомагаше я икономически.

Всъщност и самата държава имаше интерес да пренесе своята добронамерена политика спрямо културата от партийните и държавните институции в организациите на самите културни дейци. И от този неин стремеж изгодата беше двустранна.

Държавата се освобождаваше от необходимостта тя да се намесва пряко в области на социално творчество, които са извън нейната компетенция. Дори те да бяха с ключово значение за състоянието и развитието на цялото общество. От друга страна, осъществявайки своите интереси чрез организациите на самите културни дейци, тя, държавата, преобразяваше културната дейност в организирана, но почти автономна област, където се прилагаха по-точни мерила в оценката на действителните качества и на творците, и на ценностите, които те създаваха. И отговорностите ставаха техни.

Обществено-държавното начало в културните процеси бе съживителна струя и затова, че съчетаваше обществената поръчка към творците с възможностите за индивидуален творчески избор. Когато се съвместяваха тези две неща, резултатите бяха добри. В противен случай се получаваше гротескна обстановка, от която полза имаха само бездарията или творческото безплодие.

Въплътените в това начало предпоставки създаваха възможност и за по-добра социална закрила на творците и на тяхното творчество. Тази закрила дотогава се проявяваше предимно в поименното “шефство” над отделни хора на изкуството от страна на някои от институциите на държавата и на един или друг от политическите ръководители в центъра и по места. С внедряването на общественено-държавното начало тези две форми на грижа за таланта се превърнаха в нравствено приемлива политика в културата. А колко много се нуждаеха те от такава подкрепа, показва една реплика на писателя Йордан Радичков, отправена навремето към Людмила Живкова и към членовете на поредната работна група. Репликата бе по повод ранимостта на творците дори от най-случайни и обичайни за другите хора случки и събития. “Слаб съм и беззащитен съм пред много от обстоятелствата на общественения живот. Мен дори ме е страх да пътувам със самолет, а стюардесата на всичко отгоре ми забранява да запала поне една единствена цигара за успокоение. Какво пък да говорим за всевъзможните бюрократи, които властват над нас дори в болниците. До мен стигнаха от коремни болки Стефан Ганев, а в продължение на няколко дни лекарите си прехвърлят случая от един на друг, съвещавайки се как да постъпят. За малко да си отиде човекът, а и аз по него. От притеснение.”

Наистина талантът е голяма социална сила. Понякога много по-голяма и от най-силната политическа или друг вид социална власт. Но той я има само в определена област, която обществеността често игнорира и много рядко възвеличава по достойнство. “От владетеля на света до владетеля на мъдростта” – така в писмата си се е обръщал Александър Македонски към Аристотел. В този случай той не само е възвеличавал до своя ранг мъдростта на големия философ, но е давал още в античното време пример за дължимото и съответстващо на духовния свят отношение на властващите към представителите на тогавашната научна мисъл.

Политиката, която олицетворяваше през седемдесетте години на миналия век Людмила Живкова, водеше по необходимост тъкмо към подобно отношение между културните творци в общественения организъм. Наистина, правеше го от управленческия стол, с неговите априорни възможности. Но и тях тя модифицираше съобразно с личните си достойнства, със своите схващания и духовност. И разбира се, с неподправеното и явно изразяваното подчертано уважение към творческата личност.

От особено значение за отечествената култура бяха и целенасочените, в повечето случаи безшумни, усилия на Людмила Живкова в подкрепа на

такава важна културна и родолюбива институция, каквато е Българската православна църква.

Повод за това твърдение дава и сътрудничеството, оказвано от нейна страна, за превъзможването на вековния църковен разкол, породен от някогашното обособяване на Католическата църква от Вселенската. Посещенията в Рим по повод дните на Кирил и Методий неизменно включвали в себе си инициативи на Людмила Живкова и в тази насока. Предприемала е и други начинания в същата насока.

Впрочем Людмила Живкова проявяваше присъщото на всички български държавници желание да поддържат добри отношения с църковните институции у нас. Още повече, че в условията на партийното всевластие и наложеното от него социално единородство, единственият възможен и реален опозиционен контрапункт можеше да е дейността главно на Православната църква. Именно затова чрез преки въздействия и след приглушаването на класовите и на други различия у нас, най-напред Вълко Червенков, а след него и Тодор Живков, предприемаха поредица от стъпки, за да се избегне възможното напрежение между властта и Църквата, което, както е известно, царяло в СССР в продължение на десетилетия. Изненадващо за част от ръководните лица в партията и правителството, Вълко Червенков навремето призова да се премахне “просията на свещениците от богомолците”. Вместо от подаяния и от тогавашните оскъдни приходи на църквата, свещениците започнаха да получават заплати от държавата. Също така именно той поде почина нашата Църква да се оглавява от патриарх и улесни провъзгласяването на Патриарх Кирил за такъв. Тодор Живков, от своя страна, продължи настойчиво усилията за сближаване на държавата с Църквата, въпреки официално провъзгласявания атеизъм.

Същите усилия полагаше и Людмила Живкова. Именно по нейно време на предвеликденските и коледните литургии започна да се гледа като на църковни културни “мероприятия” с общодържавно значение и с масово посещение.

Желанието на Людмила Живкова да подпомага превъзможването на многовековното църковно съперничество между православието и католицизма имало и други основания.

От една страна, то съвпаднало с аналогичен стремеж у руската църковна интелигенция. По онова време подобен бил и стремежът на Католическата църква. Както става известно днес, надежди за превъзможване на разкола между двете църкви е питал самият папа Йоан Павел Първи, който подготвял, заедно с пратеник на Руската православна църква, и съответни конкретни начинания в тази насока. Нещо повече, говори се, че тъкмо твърдото намерение на Йоан Павел Първи за сближаване на Ватикана с православието е една от причините, може би главната, за неговата насилствена смърт. Дори изненадващо е обстоятелството, че това днес се

твърди със зрими доказателства и в предаване по телевизионния канал “Дискавъри”. (Там се съобщава и за намеса на ЦРУ в неговото отравяне.) Ние, българите, си имаме и чисто родни основания за превъзможването на съперничеството между православието и католицизма в съзнанието на християните по света. Особено на живеещите в Западна Европа. Навремето богомилите със свободомислието си и със стремежа си да върнат църквата към ранните християнски добродетели и боголюбива практика станали смутители на целия християнски Запад. По тази причина те и българите покрай тях били обругавани от западните църковни власти като бандити, содомити и с какви ли не други непристойни епитети. Понятието “бугър” в Италия и днес е синоним на “бандит”, на отрицателно човешко поведение и на лоши човешки качества. Както тогава, така и сега много хора от Запада са склонни при всяко престъпление първо да се усъмняват в българите, както стана доста импровизирано и с мистериозното посегателство на Папа Йоан Павел Втори. Тъй че сдобряването на двете християнски църкви е можело да превъзмогне и тази неблагоприятна западноевропейска нагласа спрямо нас поне сред тамошните християни...

ВЪЗГЛЕДИ И ДУХОВНИ ПОРИВИ. В различните словесни или писмени изяви на Людмила Живкова лесно ще открием идеи, които са достатъчни по обем и по мисловна дълбочина, за да говорим както за личен авторски почерк, така отчасти и за нейното личностно присъствие в науката за културата.

Присъствието ѝ в културознанието свързвам преди всичко с нейните схващания за творчеството и творческите заложби на човека. Според нея такива заложби притежава всеки човек, макар те в повечето случаи да са неизявени. Творчеството, според нея, е изначално заложено в човешкия индивид, а причините за ограничените му проявления следва да си обясним не с друго, а със съответни обществени условия.

Наред със задължението на държавата да създава необходимите социални подбуди към творчески дела, Людмила Живкова изтъква и необходимостта от самоактивизиране на вродените в човека заложби за творчество. Според нея творческата и хармонично развиващата се личност не бива да се разглежда само като добра надежда или като някаква далечна цел, която самите обстоятелства ще породят. Човекът и в съвременните условия може да постигне, дължен е да постигне, необходимите за творчеството рационално, волево и емоционално начало в структурата на собственото си съзнание.

В този смисъл естетиката трябва да се разглежда според нея не само като теория на изкуството, а и като наука за творчеството и естетическото възпитание в качеството му на индивидуален или социален процес. То, твърди тя, има за цел не формирането на някакви периферни черти на човека, които допълват и украсяват образа на човешката личност. То е

съзнателен стремеж към хармония между всички нейни основни черти. В психологично отношение тя се постига с мисловно самовглъбяване. В телесно – предимно чрез природосъобразния живот, а в личностно – чрез постигането на единство между всички основни страни на човешкото съзнание – сетивна и рационална, познавателна и емоционална. В този смисъл, предлаганото от нея разбиране за естетическото възпитание може да се оцени и като опит на личност с европейска нагласа да интерпретира творчеството като вътрешна емоционална или мисловна активност на личността. Или, казано с други думи – да го интерпретира и според източните духовни нагласи.

В усъвършенстването на личността Людмила Живкова съзира и функцията на културата, вън от което културният процес се превръща в самоцел или в социално излишество. Културата според нея не е само, даже не преди всичко, средоточие на ценности и личностни характеристики на човека. Тя не е сбор от вътрешно присъщите на личността предпочитания и ценности, а действено състояние на човека. Културата според Людмила Живкова е свещена почит към знанието, действена промяна на живота според най-възвишените и благородни човешки цели, придвижване към по-висшите стъпала на обществения възход. Според Людмила Живкова културата никога не е била самоцелно действие или поведение. Тя е видим и невидим вътрешен носител на обновлението, фокус е на творческите сили, непрестанно желание за човешкото развитие, сътворило и сътворяващо трайни духовни ценности и величествени паметници, изсечена от камък и метал човешка мъдрост, облечена във формата на пирамиди, но и скрита в електронноизчислителните машини интелектуалност...

Според възгледите на Людмила Живкова нарастващата роля на културата е една от най-ярките и постоянни тенденции в живота на човечеството както в напредналите му слоеве, така и в районите, които наричат “развиващи се”. “Днес – четем в доклада ѝ пред Общата конференция на ЮНЕСКО, състояла се в Белград – сме свидетели на настойчивите търсения на все повече и повече народи, опитващи се да разкрият и да потвърдят своята културна идентичност, да превъзмогнат едностранчивото развитие на своите страни, да утвърдят своето независимо развитие в културната сфера, да заемат своето полагащо се място в разгръщането на съвременните културни процеси, отново да обогатят културната съкровищница на човечеството с високи духовни и материални ценности.

Паралелно с културната еманципация на страните и народите, продължава тя, свидетели сме на нов процес и в културата на Планетата. За пръв път в историята на човечеството чрез културното опознаване и сближаване на народите се разширява културният кръгзор на хората, човешкото съзнание включва в границите на своето възприятие и обогатява своите елементи чрез историческата и духовна опитност на различни култури и цивилизации. Паралелното изучаване, сравнителният анализ,

съпоставянето и изучаването на традициите и натрупаната вековна опитност на всеки народ в различните области на изкуството, науката, образованието, на всички социални сфери, ни прави съпричастни към съдбата, историята и културата на другите народи, на човешките индивиди от различните части на Земята. Този ярък феномен на нашата епоха, съпътстван и ускоряван от усъвършенстването на техниката, от бурното развитие на средствата за масова информация, от туризма и международната културна дейност, поставя основите и ще бъде един от основните стълбове в изграждането на онази общопланетарна култура и цивилизация, за която са мечтали и са се борили най-зрелите умове на човечеството от най-дълбока древност до наши дни, когато човешкото знание и съзнание ще е достатъчно широко, за да вмести и хармонизира елементите на историческата и културна опитност на всички страни и народи, на всяка култура и цивилизация и ще живее с богатството на цялото”.

Този дълъг, но доста показателен цитат красноречиво говори и за стремежа на Людмила Живкова да превъзмогне както концептуално, така и на дело европоцентризма (според нея “старото схващане”) във възприемането и оценките на съвременния духовен живот на планетата. В едностранчивата оценка на историческата роля на европейската култура и в нейното противопоставяне на културите и на Изток, и на Запад, тя вижда една от най-големите спънки пред културния възход и на човечеството като цяло, и на отделните страни и народи.

Нямам сведения за задълбочени нейни анализи, изводи, заключения по този проблем, но според нея европоцентризмът в културата е отживял етап в духовния живот на съвременността. Става дума не за противопоставяне в обратна насока, а за гражданска и научна позиция, при която културата на един народ се разглежда като конкретно-историческо или локално (или двете заедно) проявление на общия културен възход на човечеството. Във всеки случай, тъкмо в ръководената от нея външна културна дейност на България в последните няколко години проличава цялата сила на тази хуманистична позиция. Именно тази позиция отвори вратите на страни и култури от всички посоки за българските духовни ценности.

Анализите на явлението култура, които откриваме в публикуваното от Людмила Живкова, са доста фрагментарни и разнопосочни, дори незавършени, а в някои случаи и понятиенно неprecizни, за да говорим за наличието на нейна разгърната и добре систематизирана теоретична позиция в нашето културознание. Тя обаче насочи вниманието ни към някои нови и възлови проблеми на нашата наука за културата, които заслужено ѝ отреждат място в нейното развитие.

Людмила Живкова моделираше своето работно поведение и работната си среда според идеи, някои от които излизаха извън рамките на традиционната идеология. Тя не беше марксист, но нейното новаторство в

духовната област не беше и контрапункт на идейното кредо на Карл Маркс и Фридрих Енгелс, заложено като стратегия в икономическата, политическата и културната дейност на нашето общество. Мисълта ѝ се разгръщаше в рамките на общочовешка идейна директриса, сочеща едновременно и социалната справедливост, и обновлението на цялото общество.

Пръв пример за нейната духовна нестандартност беше отношението ѝ към познанието и вярата.

Средновековният западноевропейски философ и теолог Уилям Окам е известен и с това, че ясно е разграничавал тези две основни разновидности на мъдростта и промисъла. За разлика от него Людмила Живкова често премахваше границите помежду им под смръщените чела на “граничарите” и от страната на вярата, и откъм знанието. Но и пред възторжените погледи на доста голяма част от отечествената интелигенция – била тя художествена, боголюбива или научна.

Правеше, го, струва ми се, не без основание. Та знанието и вярата са две взаимно допълващи се области на човешкия дух, които се променят, развиват и разрастват пропорционално. Така както изкачващият се от връх на връх непрестанно разширява полето на своя взор в пространството, точно така задълбочаващото се знание открива пред нас все по-голяма и по-дълбока бездна от незнание, запълвана по необходимост от вярата, мистиката или от друг род плодове на човешкото въображение. Вярата е вид спасение на човека. Особено пред опасността да изпадне в унии заради безсилието си да надникне отвъд ограничените от еволюцията познавателни възможности. Модерната мисъл и модерното духовно съзнание неслучайно въведоха и вероподобната научна фантастика като своеобразна междинна зона за “безмитно” преминаване от едната към другата страна на границата между реалното и отвъдното. В близката история на човешката мисъл, предимно на европейската, се появиха възгледи, които се опитват да се настанят в междинното поле между вярата и познанието, окачествяващи го като поле на мъдростта. Едновременно и на божествената, и на човешката. Типичен пример за тази насока е теософията (богомъдрието) и нейният най-виден изразител Елена Блаватска.

Людмила Живкова, съдим ли по нейните словесни и писмени изяви, с въодушевление се е приобщила именно към това поле на мисловност и се бе заела с готовност не само да го разгласява, но и да го доразвива. Тя споделяше с тази доктрина и схващането на човешката еволюция като поредица от цикличности, при която човечеството преминава през няколко раси. И не непременно по стъпалата на възхода, тоест от низшето към висшето. Тук можем да установим мисловно нарушаване дори на еднопосочността в “протичането” на времето. Човек от миналото може да се разглежда като прероден човек от бъдещето. Висшата човешка раса в

процеса на развитието може да предшества нисшата. Някои от интелектуалците, с които работеше, си обясняваха нейния интерес към богомъдрието и с увлеченията ѝ по будистката философия. Но твърде възможна е и обратната релация – именно възприетата от нея потребност да се вникне в еволюционния замисъл на съществуващото да я е насочила и към философските, етическите и друг род господстващи идеи от Централна и Южна Азия. Включително и към будистката философия почти във всичките нейни разновидности.

Твърди се, че под въздействието на подобен род схващания Людмила Живкова сама се оприличавала на Александър Македонски. Баща ѝ дори подхвърлял “стига с тия твои бели коне”, без, разбира се, да е имал предвид нашумелия тогава роман на Павел Вежинов “Нощем с белите коне”. Ставало е вероятно дума за митичния кон на Александър Македонски, с който се свързват доста от възможностите на този велик държавник и пълководец. Вероятно е във всекидневието си на ръководител и на интелigent с университетско образование на историк Людмила Живкова да е употребила като пример или като внушение някоя от легендите за Александър Македонски. Или да е оприличила себе си със смелостта и извънмерните физически и лидерски качества на този велик човек, родил се по нашите земи. Може би в определени моменти и в един необичаен за нас контекст на мисълта тя да се е отъждествявала лично и с него, основавайки се на убеждението за вечния поток на прераждането, в което, ако съдим по нееднократните ѝ твърдения, тя искрено вярваше. Също така в ред, обратен на естествения времеви поток, тя искрено вярваше, че Блаватска е била въплъщение на Ванга.

В общуването ѝ с пророчицата Ванга Людмила Живкова се държеше като нейна съмишленичка. Тя не само ѝ се възхищаваше, но я възприемаше като обект и на научен интерес. По инициатива на Людмила Живкова в Академията на науките, както е известно, бе създаден научен съвет, посветен на многостранни наблюдения и обяснения на способностите, с които Ванга стана известна в целия свят. Ванга от своя страна, се отнасяше към нея като към “свой човек”, като към “човек от моя свят”.

Нито се съмнявам в наличието на подобен род способности у Людмила Живкова, нито ги потвърждавам. Но по света, пък и у нас, има не едно свидетелство за явления и способности, които здравият разум отказва, но е принуден да ги приеме. Защото Людмила Живкова не само се потапяше в подобна мисловна среда, но понякога будеше удивление със своите прозрения и наглед необичайни способности, с непривичните за обикновения човек прояви. Твърди се от хора, на които може да се вярва, че е уплашила баща си със способността да търпи болезнено физическо въздействие върху себе си без да страда, овладявайки с волята си силната физическа болка. Убеждавала го в способността на човека да влияе и със силата на духа върху тялото и предметния свят, а той не ѝ вярвал. Взела

игла и пред очите му започнала да бодне крака си без каквато и да е видима проява на страдание. Казват и без белези.

Той избягал от нея.

Това е само епизод. Вероятно е имало и други случаи, когато се е отдавала на необичайни практики и въздействия...

В информацията след една научна среща във Виена между другото я запознах с идеите на индуския професор Прем Кирпал, който ме увещаваше да се приобща към борбата в защита на болката. Не против болката, а в нейна защита от съвременната медицина, която притъпявала насилствено този извечен и основен механизъм на биологичния хомеостазис у всяко живо същество. Тя възприе разказаното с любопитство и сякаш се бе договорила с непознатия за нея индуски професор, започна да обяснява, че именно надмогването на болката довеждало до истинска радост онзи, който успее да я надделее.

Особеното във възгледите на Людмила Живкова се състои и в това, че тя прави опит да ги съчетае не само с науката и с културния живот у нас, но и с идеалите на напредничавите хора по света.

Най-яркият показател за това съчетание е разгърналата се в качеството на социално движение идея “Знаме на мира”. Днес, повече от четвърт век след обявата му у нас, движението “Знаме на мира” все още поддържа в съзнанието на много млади хора убеждението, че е неподвластно дори на такива “ликвидационни” промени, каквито изживяхме и продължаваме да изживяваме днес ние, българските граждани.

Людмила Живкова живееше с мисълта, че животът е тайнство, което може да съдържа и спомена на човечеството за отминалите раси. Техницизмът ѝ се струваше посегателство над изначалните и вложени от еволюцията сила, сложност и финес на съзнанието и неговата биологична основа. Неслучайно тя учреди в ЦК на БКП подкомисия на Комисията за духовните ценности, за да разработва многостранно проблемите на биологичната, нервно-физиологичната и психологическата основа на съзнанието.

Не правя очерк за философските убеждения на Людмила Живкова. Не го правя, защото и днес все още не съм убеден, че тя се е придържала само към една идейна система. Интересуваният се от тези убеждения например ще открие в нейните идейни предпочитания присъствието на най-разнообразни философски и антропологични схващания, заети от хегелианската философия, комунистическата идейност, християнството и гностицизма, наред с идеите на орфизма, философията на Рудолф Щайнер, идейния йогизъм, тантризма, богомилството, възгледи, близки до ислямския суфизъм, постановки на ранната еврейска Кабала или зороастризма.

Въпреки това в нейните схващания непременно ще открием и една константа, която като лайтмотив пронизва цялото това впечатляващо

разнообразие. Наличието ѝ пролича от репликата на Людмила Живкова след един тежък работен ден: “Отивам за да се уединя от всички, но и с всички. Само за няколко часа, поне.” Парадоксът в думите “от всички, но с всички” може да си обясним само ако знаем, че тя вече е заживяла със самочувствието на човек, достигнал или устремил се към върховното просветление и, след като го е постигнал, го повтаря нееднократно, за да стане просветлен и светът, както и живеещите в него хора. Заживяла е, следователно и със самочувствието на адепт на мъдростта изобщо, не на едно или друго нейно проявление. В този смисъл константата, за която споменах, вероятно би могла да се определи и като отвореност на съзнанието към всички онези възгледи, в които се изтъква ролята на духовното начало и неговото предимство пред прагматизма, вулгарния интерес и разсъдъчността.

С този стил на “отворено сърце” и душа към всяко проявление на духа и духовността можем да си обясним и нейното възхищение от такива държавни люде от миналото, какъвто е бил Акбар, великият моголски монарх на Индия от края на шестнадесети век. Отношението на Акбар към различните религии може да се оценява като висш образец за подражание от страна на държавниците от всички разновидности. Индусите твърдят, че този владетел на Индия бил най-великият сред мюсюлманските монарси. На всичко отгоре бил и суфий – последовател на ислямска секта, чиито възгледи отчасти са същите с възгледите на нашата Председателка на Комитета за култура. Желанието му да обедини духовно цялото човечество по онова време и да постави край на религиозните разногласия го карало да уважава еднакво и християнството, и индуизма, и джайнизма, зороастризма, религията на сикхите. Неговият върховен съвет включвал представители на всички основни религии, които имали място в империята му. Обкръжил се, както и нашата Председателка, с хора от различни вери. Свиквал на общи разговори едновременно и дервиши, и мистици, и учени богослови, наред с религиозните лица от исляма, християнството и джайнизма...

Като говорим за идейните предпочитания на Людмила Живкова, не следва да се подминава интересът ѝ към схващанията на Елена Ръорих, отразени главно в нейния труд “Жива етика”, както и философията на руския предтеча на теософията Николай Фьодоров. И, разбира се, на академик Вернадски...

Именно с нейната отвореност към истината и доброто в духовния свят можем да си обясним защо тя насочи програмно интересите на обществеността ни едновременно към Ленин и към Ръорих, към гения на Леонардо да Винчи, а в работна проекция – и към божествената музикална философия на Йохан Себастиан Бах. С други думи – към личности с различни, дори противоположни духовни характеристики. Особено голямо недоумение будеше у някои хора програмата от културни начинания,

посветени на Владимир Илич Ленин. Част от нейните съмишленици си обясняваха подкрепата на тези начинания като компромис с властващата идеология и като жест към настроената против нея част от партийната общественост.

За случая с програмата за Ленин “вина” обаче носи самият Ленин. Людмила Живкова не веднъж повтаряше твърдението на теософите за Ленин – бил личност колкото бесплодна във философско отношение, толкова велика в делата и прозренията си. Той самият бил образец на противоречие между материализма и идеализма. Бил заедно с войнствените атеисти, дори ги подкрепял в целенасочената им борба срещу църквата. В същото време отбелязваше, че той тайно общувал с махатмите из Хималаите, поради което Николай Ръорих живописно го е изваял в своя картина в една от величествените планински скали. Придържал се словесно към марксизма, но в същото време непрестанно го ревизирал с делата си. И затова теософите по свой начин също го величаели, както в Русия, така и далеч извън нейните граници. Но по свои подбуди, не заради марксизма му.

Говори се, по-точно – съвсем достоверно е, че Владимир Илич Ленин бил подписал нарочен декрет за неприкосновеност на будистките храмове и светилища в тогавашната нова Русия и то във време на развихрилата се организация “Боевой атеист”. Твърди се, че дори Сталин не е позволил ревизията на този декрет.

Не ми е известно какво от тези сведения или предположения е имала предвид Людмила Живкова, но пристрастието ѝ към величаенето на Ленин и на неговия гений съвсем не изглеждаше конюнктурно. Беше искрено и идейно обосновано. В случая теософски. Това са установили и са го разгласили нашироко в своята страна и съветските участници в културните начинания, включени в осъществяваната у нас програма от начинания, посветени на Владимир Илич Ленин.

Същата идейна основа вероятно има и починът ѝ за пропагандирането на Леонардо да Винчи и неговото творчество сред нашата общественост. По повод подготовката и разгръщането на програмата за Леонардо да Винчи тя изказа недоволството си от принизяването на тази личност само до земното възвеличаване на таланта. В него специалистите виждали единствено гениалния художник, който обаче блестял с нещо по-голямо – с устрема си към божественото. Бил дори повече от търсач на божествения дух...

Не съм имал възможността да чуя от нея думи, които да я представят като боголюбив поклонник на християнството. Но тя бе убедена (убеждаваше и мен), че основната идея на християнството – духовността с главна буква, както я обосновава Хегел, е универсална тъкан на всички големи явления в живота на човечеството. След завръщането си от Индия, където посетих и долината Кулу, споделих с Людмила Живкова твърденията на местни

учени, че тази долина е била посетена и от Исус Христос. Дори имало стела край “дървото на Христос”, под което той си почивал. “Било е доста вероятно”, категорична бе Людмила Живкова, защото се знаело, че той е пътувал и в други страни, освен в Палестина...

Много хора се питаха дали пък склонността ѝ да се облича в бели дрехи не е показател за нейното преклонение и пред “Бялото братство” на учителя Петър Дънов. Не зная много по този въпрос, но съм бил свидетел по какъв начин тя говореше за “Учителя Дънов”. С подчертана почит отбелязваше силното въздействие на неговите идеи “върху милиони хора по света”. Познаваше съдържанието на част от неговите прословути хиляда беседи по радиостанция Би Би Си. Знаех и за дейната ѝ намеса за запазване гроба на Петър Дънов в сегашния квартал “Изгрев”, някогашния Дъновистки квартал на София.

Имам обаче основания да предполагам, че нейното положително отношение към християнството се проявяваше в значително по-широки измерения, отколкото може да побере една обичайна вяра в Христовото учение, колкото и силна да е тя.

По време на някои от международните научни срещи, организирани от Института за култура, често се задаваха въпроси за нейното действително отношение към религията. Не само към българското православие, но и към католицизма, исляма, религиозните варианти на будизма, юдейството и прочие.

Без да знаем всички други обстоятелства, точният отговор на тези въпроси можем да открием в привързаността ѝ към панрелигиозната постановка на теософията. В тази идейна система схващането, че по същество няма много религии, има само една-единствена, всеобща религия, е сред основните моменти в нейното кредо.

Освен това, вярна на своята концепция за културата като средоточие на всички духовни и практически ценности, които една или друга страна е създала, в религиите Людмила Живкова виждаше преди всичко културите, които те обозначават. И беше права в това, тъй като именно мирогледът, главно религиозният, е средоточието на всички основни ценности и ценностни мерила на културата.

И все пак става дума за предположения, които може да се окажат не съвсем точни.

Подобна възможност обаче се съдържа и във всеки друг опит за “пълно описание” или за “цялостна характеристика” на дадена личност. Духовното портретиране винаги крие в себе си и риска да е неточно. Или едностранчиво. Най-често обременено с една или с друга степен на умозрителност. Личността, колкото и ярко изявена да е тя, не подлежи на дефиниции и не може да се вмести в никой от общоприетите класификатори. Според руския философ богослов Сергей Булгаков у всеки човек е налице едно неразчленимо аз, което го поддържа като

тъждественост на себе си през целия му живот. Това “неразчленимо аз” не е нито списък от релации, нито “съвкупност от обществени отношения”, а неповторима единица в общото “съзвие”.

Людмила Живкова беше и си остава своеобразен образец на изключения от схемите, най-малко заради нейната личностна противоречивост. В много случаи изненадваща. Почти през цялото време на нейната дейна намеса в културния живот на нашата страна, тя живееше с пориви и с надежди. Държеше се като човек, устремен към нови хоризонти, заел се да променя задъхано, устремно и по свой начин живота. Своя и на другите. На всички дори. Именно това нейно състояние, струва ми се, увличаше най-много хора от средите на интелигенцията, към която тя питаеше най-много и най-добри надежди. Отчасти самоизмамни. Не ще мине и десетилетие и част от родната ни интелигенция ще забрави Людмила Живкова и ще се отнесе най-непочтително към нейните начинания. Ала тогава, приживе, нашата интелигенция с редки изключения се взираше с надежди именно и предимно в нея.

Сред нейните идейни пориви към желаното бъдеще изпъкваше на лично място усърдието ѝ да приобщи общественото аз в България към нов израз на родолюбие. Опита се да насочи съзнанието ни предимно към историческите корени на българския народ. Насочваше го към цел и намерение, които никой от съвременниците ѝ не би оценил като заплаха за социалистическата идейност с присъщия ѝ интернационализъм. Сред обществени начинания тя се опита да приобщи интелигенцията и младата общественост на България към първичната душевност на българите, да повишава интереса им към историческите спомени на народа и към свидетелствата за неговите отдавна отминали дни. Предимно величавите.

Не мога да се изказвам с увереност за цялостното присъствие на Людмила Живкова в утвърждаването на българското историческо самочувствие. Но дейната подкрепа, която получаваха от нейна страна историците и институциите, свързани с възхвалата на нашата история и на историческото ни наследство, наистина беше впечатляваща. Видни за всички бяха някои от проявите ѝ като научен сътрудник в института по история на БАН. В качеството си на изследовател тя публикува, освен дисертацията си, два труда – за Казанлъшката гробница и за Евангелието на Иван Александър. В подготовката на тези трудове са отразени, както е обичайно, не само личните ѝ научни усилия, но и част от съвкупните усилия на научния колектив, в който е работила. (Може би именно затова автографите върху тези книги тя изписва почти със служебен език, без приповдигнатия тон, обичаен за изследователите, поднесли на обществеността своите монографични научни изяви.)

Тя нееднократно изтъкваше на преден план становището, че българите са сред народите, които имат многовековна културна и държавна история, с която малко народи от евроазиатската част на света могат да се похвалят.

Всеотдайността на Людмила Живкова в осъществяването на честванията по повод тринадесет вековното съществуване на Българската държава, широката и дори шумна разгласа на античните съкровища, открити и откривани по нашите земи, нейният интерес към проучванията на историята, за да се набират все нови и нови свидетелства на българското величие в миналото – всичко това свидетелстваше за един нов за онова време подход към патриотичното възпитание на народа.

Този родолюбив оттенък на убежденията ѝ не остана без дължимото внимание както от страна на нашите чуждестранни приятели, тъй и от лъжеприятелите на България. Част от тях съзираха в него проявите на мним и вреден за единството на социалистическия лагер национализъм. Така мислеха и прекомерно бдителните пазители на това единство у нас. Преобладаващата част от отечествената ни общественост обаче приветстваше този духовен възврат към законното чувство на родолюбие, почти заглъхнало в десетилетията социалистическа социална практика. Постоянно внушаваният и у нас интернационализъм не само потискаше патриотичното чувство на нашите граждани, но и го обезличаваше в съзнанието на млади и на стари.

И в тази обстановка не друг, а именно дъщерята на партийния лидер започна да внушава сред обществеността ни родолюбивото начало.

От съдържателна гледна точка интерес будеше тогава и фактът, че в своите изяви Людмила Живкова, подкрепяна от не един сред отечествените историци, насочваше историческото обществено съзнание главно към индоевропейските корени на нашия народ. Може би тъкмо по тази причина тя самата се обръщаше предимно към културата на народите от Южна и Централна Азия. Остави например без дължимото внимание заключенията на изследвания в областта на ономастиката, които подсказваха за преки исторически връзки на народа ни и с китайската цивилизация. Публикуваната в списание “Проблеми на културата” статия на преподавателката от Софийския университет Цветана Тафраджийска по този повод не намери друг отклик у Людмила Живкова, освен твърдението ѝ, че не е съгласна с отразените в статията изводи. В статията се твърдеше, че корените на българските имена проникват чак до китайската държава и до именния речник на племената у-суни. Людмила Живкова също търсеше индоевропейския корен на българите около Хималаите, но не на север от тях, а на юг, край Бирма и Бутан. (Между другото, там се намира и гробът на Елена Ръорих, който, по думите на Людмила Живкова, е също така важен като обект на туризъм и почитание, както и този на Николай Ръорих, намиращ се на другия, западния, край на Предхималаите. Оценяваше го като “важен и за нас, българите” вероятно заради това, че именно там някъде се е зародило, според нея, българското народностно начало.)

Много съществено беше и обстоятелството, че тя се опитваше да замени интернационализма с идеите за равноправно и всестранно сътрудничество между всички народи.

С това си обяснявам и интереса ѝ към тезата на теософите за съпоставянето на културите като едно от главните условия за истинско сътрудничество, уважение и равноправно съжителство на народите от целия свят. Известно е, че сравняването на културите и откриването на интегралните елементи в тях е сред трите основни цели на теософията. В съответствие с това ръководно теософско начало Людмила Живкова беше убедена, че всички народи имат своето право пред пантеона на вярата и истината за човека и човечеството. И търсеше начин за сработване и разбирателство между тях.

Силата на нейната идейно-политическа нагласа произтичаше и от надеждите за установяването на ново общество, в което ще бъдат превъзможнати пагубните последствия от настървеното преобразяване на природата и унищожаването на нейния естествен облик уж в името на човека, а всъщност против него. Не става дума само за екологичната защита на природните състояния. Във философията на алтернативистите, към която Людмила Живкова се бе приобщила искрено и с въодушевление, целта е да се преустрои цялото общество и хората да заживеят в истинска хармония с естеството. Тази цел включва не само идеите на Петър Дънов за хармонията с природата. Или изначалните внушения на християнството за живот в съгласие с божие творение, каквото е според Библията светът. Включваше и установяването на алтернативно обществено съжителство, където човекът, човеците изобщо, не ще робуват безмерно на производството и преобразяването на природата, а ще се опитат да се слезат по нов начин с нея.

Предавам нейните мисли и изказвания в тази насока с понятийния апарат на минали и съвременни философски и антропологически идеи. Но непременно и с нейния език и този на алтернативистите от двадесетия век. Както е известно, през отминалия двадесети век, а и днес, има няколко основни доктрини относно осъществяването на изтъкваните и подкрепяни от Людмила Живкова благородни намерения. Ще спомена само сценария за “екологично балансираното хуманистично общество”, изтъкван като алтернатива на мрачните сценарии за всеобщ колапс на цивилизацията и на други песимистични модели на бъдещето. С надеждата да се осъществи тъкмо този балансиращ сценарий много хора по света се увличат не само в протести и стихийни движения. Създават се все повече и по-разнообразни социални форми за постигането му с надеждата за доброволното преминаване на обществото от сегашната му централизирана организация към самоуправление, осигуряващо ново качество на живота. В САЩ, Холандия, Германия и в други европейски и неевропейски страни вече се наброяват много общини, създадени под въздействието на подобно верую.

Сред тях най-известните са поселенията “Аркосанти” в северо-американския щат Невада (САЩ), “Файндхорн” в Шотландия и “Ауровил” в Южна Индия. Те, както и множество подобни на тях общности от близкото и по-далечно минало (Толстоисткият кооператив в с. Ясна поляна у нас е едно от тях), сами по себе си свидетелстват, че увлеченията на Людмила Живкова в тази насока имат доста солидна социална мотивация по цял свят. Насрещен порив на нейната алтернативистка нагласа се зараждаше и сред самите среди на отечествената творческа интелигенция. Пример за това бе поканата, отправена от арх. Георги Стоилов, председател на нашия Съюз на архитектите, към американския архитект от италиански произход Паоло Солери (създал проекта на поселението “Аркосанти”) да участва в първото световно биенале на архитектурата у нас през юни 1981 г.

От тази гледна точка особен интерес в случая буди и град Ауровил (с население около 300 души), дефиниран от начинателите му като “място на обучение, постоянен прогрес и вечна младост”. Делегация, ръководена от Людмила Живкова, посети през 1981 година този град с подарък от две хиляди корени (пръчки) на български рози. Донесе и послания към жителите на града от български интелектуалци, последователи не само на теософските учения, но и на други и по-разнообразни движения на духа у нас. Въодушевлянето от съприкосновението ѝ с това международно начинание, подкрепяно щедро и от ЮНЕСКО, беше впечатляващо.

Но там тя долови и основните му слабости, произтичащи главно от обособеността на този град от социалното му обкръжение. Защото обновлението на обществото по пътя към неговата хармония с природата не може да стане само чрез комуни, в качеството им на образци. Такива имаше и е имало немалко в историята, но, освен поучителното разочарование и изстрадания опит, те не са допринесли нищо за обществения напредък. Макар че идейните подбуди, породили ги като социални явления, да са били твърде интересни и положителни като социологически мотиви за по-добро обществено устройство, комуните на алтернативистите и в миналото, и днес продължават да са само опитни модели. В повечето случаи неуспешни. Това вътрешно противоречие между идея и начин на осъществяване в обществения живот и тук, в Ауровил, подсказваше ясно, че животът на хората не може да бъде преобразяван или преобразен единствено с духовни пориви. Тези пориви имат добри плодове само тогава, когато съответстват на заложените в самия обществен живот или на произтичащите непосредствено от него насоки в развитието му. И при налични условия за осъществяването им.

Привлекателен, ала и по детски наивен, бе също така и поривът на Людмила Живкова към възцаряването на духовното начало и на красотата в съвременния живот на обществото като предпоставка на човешкия напредък и всеобщо благоденствие. Казвам и “по детски наивен”, защото

въодушевяващата словесна троица “Единство, Творчество, Красота”, превърната в девиз на детската асамблея “Знаме на мира”, изразяваше не само една, датираща още от времето на Достоевски, надежда красотата да спаси света. Заредена бе и със скрит личностен и обществен драматизъм. Знаем, разбира се, че обществото се придвижва по стълбицата на възхода не само върху материалната основа на историческите процеси. В историята на човечеството има не едно неоспоримо доказателство за онова въздействие върху обществения живот, което оказва и самият ритъм на прехода от знанието и мъдростта към дейностните области на живота. Общественият напредък, наред с това, неведнъж е съкращавал времето за големите скокове към по-добро обществено устройство в резултат и на волевото действие, таланта и появата на гения. Но именно историята показва, че духовното е силно като подтик към добри дела само тогава, когато е обвързано, подкрепено и най-вече – осигурено от материалните условия на живот. Иначе то се превръща в умозрителност или в низ от неоправдани надежди, най-често съпровождани с униние и духовно безсилие пред обществените затруднения.

И въпреки това, основният въпросът, който дейността и идеите на Людмила Живкова и днес повдигат пред всички нас, е дали следва да оценяваме материалното начало в живота на хората като единствената предпоставка за постигането на добро устройство и добър бит на цялото общество?

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ. За да се да добие по-жива представа за Людмила Живкова, тук споделям с читателите част от дневниковите ми записки за срещите и разговорите с нея.

Предавам ги дословно, макар и със съкращения.

(1971) Днес се състоя първото ми “запознанство” с Людмила Живкова. В разговор с другаря Тодор Живков по текущите проблеми на информационната дейност и стратегическите проблеми, които прозираха в нея, стана (уж “между другото”) дума и за един, както се изрази той, “материал” на дъщеря му, отразяващ надежден модел за връзките и отношенията ни с чужбина в областта на културата. Материалът ѝ бил оформен във вид на система от “някакъв неин познат математик”. Готов беше да ми покаже текста, дори да ми го даде, за да го прегледам. Можело да открия нещо интересно в него.

Поех го и преминахме към другите, към, както той се изрази, “посъществените” въпроси...

(...) Изучих “материала” най-старателно и дори критично. На днешната ни среща му го върнах с готовност да изкажа пред него или пред щерка му мнението си. Оказа се, че не това е очаквал от мен. Искал просто да ме уведоми, че освен в “Информационно-социологическия център на ЦК на

БКП” и другаде се работи по новому, с математически или с научно-информационни методи.

(1976) Узнавам, че разнопосочни интереси, свързани с личността ми и с присъствието ми във висшия ешелон на чиновниците в Държавния съвет, както и някои други обстоятелства (които оставям настрана), отгъпкали за мен пътека към важна работна група, ръководена лично от Людмила Живкова.

Подозирам, че отново ще ме избутват и от настоящия ми работен пост в Съвета за духовни ценности към Държавния съвет. Но пък я виж колко съм им опротивял, щом като ме тласкат не другаде, а към Людмила Живкова... (“Само и само да не ни се пречка!”, заявил един от “приятелите” ми.)

Все пак имало нещо вярно в недомлъвките на другаря Борис Велчев през миналата година, че за мен “другарят Живков е замислил нещо друго”...

Но да не бързам с надеждите за по-добро положение. Неотдавна Тодор Живков призова за по-добра работа с кадрите и за по-внимателно отношение към тях. На сгрешилите трябвало да се дава възможност за реализация другаде. “И втори път. Дори да се опита трети път и ако отново съгрешат, или не ги бива, тогава бог да ги прости”...

Не съм наясно дали това, което сега става с мен, е втори кадрови опит или трети, за да се готвя и аз за “бог да ме прости”...

(...) В работната група за подготовка на партийни решения относно естетическото възпитание, упоменавайки Института за култура, Людмила Живкова, спонтанно, но мълчаливо ме посочи с глава.

Под масата представителят на Държавния съвет Костадин Чакъров ме подритва. Знаково.

Значи нова работна пътека, която кой знае къде ще ме отведе!?

(...) Днес (ден от вече отминаващото лято на 1976 година и седмици след събирането на работната група) за пръв път се срещнах лично с Людмила Живкова в нейния кабинет. Досегашните ни срещи бяха работни, съвместно с няколко други колеги.

Както узнах предварително, темата на разговора ни беше Институтът за култура към Комитета и БАН. Също така подразбрах, че пред Людмила Живкова някой (като че ли е Милчо Германов, подсетен от доцент Влъчко Кунчев) е посочил мен като възможен кадрови изход от управленческата ваканция в този институт. Междувременно осведомени приятели ми бяха подсказали, че идеята да заема мястото на директор, била възприета от Александър Лилев с колебание и затова, преди да се видим, тя искала да попита отново баща си, за да разбере какво би казал той за тази въздържаност, проявявана от уважавания от нея член на Политбюро. Доказваше го и обстоятелството, че ме помоли по телефона да отложим вече заплануваната среща с няколко дни, тъй като била претоварена с

административни въпроси, а с мен желаела да поговори по-спокойно по въпросите на нашата култура.

Баща ѝ явно вече се бе върнал от Варна, тъй като Людмила поднови поканата и срещата стана днес. (Изглежда, че Главният, ако все пак е разговаряла с него, е казал добри думи за мен. Точно какви, обаче, не зная. Неотдавна беше ме защитил пред някой от обкръжението си с думите “не греша само оня, дете не ходи по земята”. Освен това веднага след назначаването на новия ръководител на Информационно-социологическия център го посъветвал първо да се срещне с мен, за да му разкажа какви били “общите ни идеи за неговата работа и неговото развитие”... Така че разговорът му с Людмила, предполагам, е бил в моя полза.)

На срещата Людмила Живкова ми предложи да заема овакантеното директорско място в Института за култура. Не каза нито лоша, нито добра дума за доскорошния директор – Кръстю Горанов, нещо, което ме обнадежди.

Изложи доста обстоятелствено някои лични съображения за ролята на науката в развитието на нашата култура и тактично изказа надеждата си, че институтът за култура ще стане едно от основните средища на културознанието у нас. “Пък защо не и в целия социалистически лагер...”. Когато усетих, че главното вече е изказано, я помолих да ми изброи накратко очакванията ѝ от бъдещия директор, тоест от мен. Направи го с охота, а аз гласно подреждах и доизяснявах думите. Щом като завърши, заявих без колебание, че имам и готовността, и възможността да работя ползотворно за сбъдването на тези нейни очаквания.

“А Вие какво бихте искали от мен и от ръководството на Комитета?”, ме запита тя също така делово и с готовност за отклик на моите очаквания, каквито и да са те. Отговорих ѝ, че не мога да работя под опека. Казах го не като условие, а защото наистина не мога да работя полезно по чужда схема и без необходимата ми свобода на действие.

Отговорът “ще я имате” беше обнадеждаващо категоричен и без какъвто и да е намек за управленческото ни неравенство.

И друго. Уреченият час за среща беше вече отминал почти с тридесет минути и сякаш, за да се извини за закъснението, още в началото на разговора се оплака от посетителката преди мен. Една от именитите наши актриси пожелаела да се срещне с нея и тя откликнала на това нейно желание. “Чаках, чаках да изложи искането си, а тя дошла ей така, просто да се поразтовари. Нямаше как да я отпратя. Трябваше да се усмихвам...”, с явно облекчение се оправдаваше Людмила Живкова, подканвайки ме да се настаня на креслото.

Не беше намек за деловитост в предстоящия ни разговор. По-скоро едно откровение на ръководител, който при срещите си с различни хора се претворява според обстоятелствата и събеседника си.

(В това отношение се оказва точно копие на баща си. Или се учи добре от стила му на взаимоотношения с подчинените...)

(1977) Вече два и повече месеца изминаха откакто съм назначен за директор на Института за култура към Комитета за култура и БАН. Като такъв за първи път бях поканен да участвам в заседание на Председателството на Комитета за култура, събрало се след неотдавнашни пътешествия на Людмила Живкова извън границата.

Заседанието е посветено на предстоящите задачи и на цялостната дейност на Комитета през тази година...

У нея се забелязва склонност към “духовно разширяване” на дейността и начинанията на Комитета. Появила се е, изглежда, след споменатата обиколка в Азия.

Освен това по време на съвещанието и на разговорите с участниците държанието ѝ наподобяваше поведението на учител, заобиколен от ученици, а заседанията – на индуските “упанишади” (около учителя).

Препоръча ни да изучаваме задълбочено стенограмите от заседанията на Председателството (разбирай преди всичко нейните изказвания), да се изследва световното културно наследство и да се развива общественото начало в работата на Комитета и на окръжните съвети за култура.

Въведе в езикова употреба и понятието “взаимоопитност”. Явно също под влияние на някои учения от Изтока...

Въображението ми се изпълни с асоциации, предположения и загадки. В неофициалната група от придружители за това нейно частно посещение в Индия бил включен и Тончо Жечев, който ме замести в Съвета за развитие на духовните ценности към Държавния съвет. (Какво общо са открили помежду си Тончо Жечев и Георги Джагаров не ми е известно, но очевидно го има, дори съм сигурен.) Придружавал я, както узнавам, при посещенията на различни и неоповестени дори пред посолството ни места из южна Индия...

В разговор с Георги Джагаров пък Тончо Жечев често използвал местоимението “ние”. Но кои “ние”? Сигурно не са само те двамата, а хиляди още...

(...) И днешното заседание на Председателството мина под знака на общите идеи за естетическото възпитание, но в контекста на решенията, които прие по тези въпроси Единадесетият конгрес на партията.

Ставаше нееднократно дума за подготовката и важността на предстоящия Трети конгрес на българската култура. Беше се включила мисловно в подготовката му, но препоръките ѝ към създадената работна група не се отличаваха от традиционните задачи и обстоятелства, присъщи на документите за партийните конгреси. Тя все изказваше недомлъвки за “висотата на проблемите”, но само толкова...

След съвещанието разговарях с Костадин Чакъров, станал отскоро неин политически сътрудник, макар да е на основен щат към Държавния съвет. От съвместната ни работа в Държавния съвет установих, че и двамата (но всеки по своя пътека на мисълта и разбиранията си) еднакво споделяме идеята за необходимостта от повишено внимание към отделния човек, към индивида. Всички проблеми на нашето общество се отлагат в живота на отделния човек и, следователно именно там те могат и следва да намерят своето най-добро разрешение. При една от черновите на документ в Съвета за развитие на духовните ценности към Държавния съвет (повечето от разработките си бяха жива схоластика), внушавахме идеята “всичко да се сведе до битието и поведението на отделния човек” и оттам да се започне с усъвършенстването на обществения ред, както и на взаимоотношенията в обществото. Обстановката в Съвета за развитието на духовните ценности обаче беше такава, че тази наша идея си остана само в главите ни.

Тук, в Комитета за култура се очертаваха по-реални възможности за внедряването на тази постановка в социо-културната динамика на страната.

Хрумна ни час по-скоро да запознаем Председателката с нашите съображения в тази насока...

(...) Помолихме Людмила Живкова за среща, която стана в същия ден. По повод подготовката на предстоящия Трети конгрес на българската култура, изказах съвместната ни идея на конгреса тя да изнесе отделен, концептуален доклад относно ролята на духовната култура за развитието на личността и на обществото, а отчетният доклад да предостави на някого от заместниците си. При това наблегнах върху постановката на Единадесетия конгрес на партията за нарастващата роля на личността в съвременните условия. Според нас тази постановка има пряка връзка с изразяването и от нея схващания за личността и нейното хармонично развитие.

Оказа се, че в лицето на Людмила Живкова тази наша идея имала много по-енергичен (от нас двамата) радетел. Тя сякаш бе очаквала точно това предложение. Слушаше ни напрегнато и с повишено внимание. Вероятно беше благодарна за тази неподвижна от нея нова възможност (която тя явно търсеше) да се измъкне от организационния стандарт на личностна анонимност при провеждането на конгресните прояви. По израза на лицето и от пламъка в очите ѝ явно личеше, че вече и на часа планира действията си в тази насока. Оставаше само да ги съгласува, на първо време с Александър Лилев, а след това и с таткото.

(Костадин Чакъров, както подразбирах това, се канеше да я изпревари пред него. Вероятно представяйки намерението ѝ като оригинално, добро и полезно. Всъщност то си беше такава.)

(...) Председателката разпоредила среща в работна вила на “Горнобански път” с кръг от сътрудници, сред които посочила и нас двамата. На срещата

стана дума и за подготовката на отделен (освен отчетният) доклад пред предстоящия конгрес на културата.

Мълчахме дипломатично, за да не създадем погрешното впечатление, че идеята ѝ за концептуален доклад всъщност е наша.

Напразни страхове. Тя вече беше превърнала тази идея в цели, задачи и начинания и бе включила самата себе си в изпълнението им. Предложи създаването на работна група, която да подготвя съответния текст, основавайки се строго на нейните идеи и указания.

Изненадващо не само за другите, но и за самия мен, бях удостоен аз да оглавя работната група за подготовката на доклада. Отчетът и планирането на бъдещите действия, както и обосноваването им, тя реши да предостави на своите заместници. Този отчет и справките, диаграмите и таблиците по тях препоръча да се раздадат на делегатите предварително.

Явно не желаше на конгреса да има друг докладчик освен нея...

(...) Работата по доклада напредва и тя самата започна да отсейва членовете на работната група...

(...) Ново събиране на цялата работна група за подготовката на доклада пред предстоящия Трети конгрес на българската култура. (Описвам станалото и с противоречиво настроение.)

Отново в малката резиденция на “Горнобански път”. Точно в този квартал непосредствено след Девети септември 1944 година бяха настанени съюзническите контролни мисии, както и вилите на някои министри и други важни личности. Насреща, в една от двете еднакви арменски вили по онова време се помещаваше английската военна контролна мисия. По-нагоре – американската, а по-близо до шосето – съветската. Началниците на отделните мисии сякаш не правеха нищо друго, освен да си гостуват.

Гостуваха си по програма и често излизаха пияни ту от едната сграда, ту от другата. От арменската вила веднъж американец и руснак излязоха на четири крака и заднешком. Руснакът маскираше непочтителната си поза спрямо изпълнялия се пред тях британски часови с оглеждане на дългите бели връзки на обувките му. Американецът пък не беше за гледане...

Тук, при нас обаче на власт беше въздържанието. Началничката била станала заклетата въздържателка и жадните от групата чинно сърбаха чай след чай. Тя пиеше от термос свой чай, както навярно са разпоредили телохраниелите ѝ.

Компанията беше от избрани лично от нея сътрудници. Избрани от нея и като благоволение. Удостоен бях да седна най-близо до нея, и то от дясната ѝ страна, вероятно в качеството ми на оглавяващ работния екип за подготовката на доклада. Нещо ме “зачовърка отвътре”, както е обичайно да се казва. Преди няколко дни Любен Николов, сътрудникът на Александър Лилев, ме предупреди приятелски да внимавам, тъй като моите категорични становища и постановки за реализъм и против

мистиката в подготвяния текст за конгреса може да ми изиграят лоша шега.

И ето сега: настаняването ни осово и този отдясно, онзи отляво на Председателката ми напомня разпределението на местата около мъдреца у средновековните персийски Духовни братя...

Людмила Живкова започна да излага хрумванията си “от нощес” по набързо съставени бележки. И не съвсем ясно. Връщаше се често към първоначалните съждения и се повтаряше в мислите си около ролята на съзнанието. Главното били еволюционните му измерения. Духовното се изиявяваше в думите ѝ в качеството на самостоятелна сила, свързана или произтичаща най-непосредствено от първоначалата на живота, на съществуващото дори...

Преобладаващата част от нас, присъстващите, възпитано кимаха глави за одобрение. Някои показваха и удивени лица.

Въодушевена от това и донякъде успокоена, тя полека-лека се освобождаваше от напрежението (все пак тези “глави”, сред които и моята, не бяха случайни) и вече със самочувствие започна да ни пита: “Ясно е, нали?”

Кимаха утвърдително. Най-вече склонните да се покажат вещи и в необичайната за тях тема за еволюцията на съзнанието и за неговото космическо начало. Онези, които показно изразяваха своята чинност към Председателката, го правеха безочливо, а останалите – всеки по свой начин:

Срещу мен седи художникът Светлин Русев с застинало в “и да, и не” изражение. Иди проникни зад очилата му, ако можеш, за да узнаеш съгласен ли е, или не е съгласен с казаното.

До него сътрудникът на Александър Лилев философът Любен Николов, който бе отпразил някъде нагоре замислен, но безизразен, по-скоро скептичен, поглед.

До него главният редактор на в. “Народна култура” Георги Найденов. (В ремсовото време ни беше известен като “Гошо комсомолчето”.) Нему е най-лесно. Знаят, че и той като мен недочува и затова гледа безучастно, но не с половин усмивка, а сериозно. Сега обаче изражението на лицето му е точно премерено и мотивирано. Ако се загледаш по-внимателно, ще откриеш в съзнанието му и въпроса “Откъде тези идеи?”

Милчо Германов, един от заместник председателите, чертаеше някакви схеми и карета, захлупил поглед в тях, сякаш, за да метрифицира и да систематизира математически казаното.

Философът Никола Стефанов, появил се в обкръжението на Людмила по неизвестни на мен пътеки, я гледаше сериозно и замислено. Питам се дали пък не е забъркан в откровенията на Людмила. Но едва ли. Той е далеч от модалността им дори като тип мислене.

Насреща, точно срещу нея, писателят Богомил Райнов я гледа живо, с поощрение и с леки кимвания подчертава, уж за себе си, едно или друго нещо от казаното. Явно е “съзаклятник”.

Никола Ненов, заместник завеждащ отдел в ЦК, е по-скоро вежлив, отколкото внимателен. От време на време показваше, че е напълно в ход с нейните мисли. И благоразположен. Не можеше да се разбере дали го прави от ласкателство, или от вежливост, присъща на възпитанието му. Подобен израз на уважение, отчасти и на учудване, виждам също и у писателя Николай Антонов.

Върху лицето на Любомир Павлов, завеждащият отдела за изкуство и култура в ЦК – неподправен израз на несъгласие с казаното. Не само защото му се струва невярно, а и защото противоречи отчасти на “постановките”.

Един от двамата първи заместници на Людмила Живкова – професор Александър Фол, с мотива, че “бърза за задачите”, произтичащи от нейните бележки за ресора му, ни напуска дипломатично...

Другият неин първи заместник – поетът Любомир Левчев явно и съвсем безкористно се вълнуваше от казаното.

Телохраниелят Димитър Мурджев местеше дяволито и с любопитство поглед от нас към Председателката. И обратно. Сякаш ни гледа сеира.

Костадин Чакъров правеше почти същото, но по-прикрито. Мурджев ни казваше с очи “Какво знаете вие?”, а Чакъров – “Хайде да ви видя сега, скъпи другарчета”. (Представляваше най-новата, разсъдъчната и задъхана за деен обществен живот комсомолска генерация. Приближен е на Тодор Живков. Подмладявал компанията му и по ловните сбирки...)

Кирил Аврамов – началникът на нейния кабинет в Комитета, старателно пишеше нещо в бележника си без да вдига поглед. Беше се настанил встрани от групата. (За него завистливите казват и приятни неща – пишел добри стихове.)

И разбира се аз – любопитстващ, отчасти затруднен, защото като ръководител на работната група от мен се очакваше да направя пред членовете й обобщение на казаното. Та това беше своеобразен инструктаж по повод подготвяния доклад за конгреса. Слушах напрегнато и мълчаливо. Без какъвто и да е отклик.

Людмила Живкова продължаваше да говори все по-въодушевно и кръжеше около темата за космическото начало на човека, забравила вече за доклада. Достигна до онова състояние, когато желанието ти за изява на интуитивното не търси нито разбиране, нито съпричастие. Тогава съзнанието понякога е най-силно, но и най-некомуникативно. Бори се с възхода на размисъла, търси главното и нехае за езиковото му изразяване.

В случая присъствахме точно на такава словоизлияние с порив да се вникне в нещо много по-дълбоко, но без скроена отрано езикова дреха.

Ние, слушателите, кимахме вежливо, някои видимо чинно, отчасти заблуждавайки я, че всичко ни е ясно.

Дойде поредното “Нали е ясно?” и аз неочаквано за нея и за мен самия отсякох: “Не, на мен не ми е ясно”. Исках по-голяма яснота, за да я въведа и в работния документ за конгреса.

Тя обаче се сепна. Сепнах се и аз, тъй като моето “не” прозвуча донякъде и невежливо. Останалите ме погледаха с любопитство. Някои с укор, други с благодарност за това, че съм изразил донякъде и тяхното мнение, затулвано досега от благоприличието.

Почувствах се и неловко, че спрях един искрен порив на съзнанието да надмогне ограничеността на всекидневното ни. Нашето и нейното.

След миг на изненада Людмила Живкова обаче веднага се върна към последното си съждение и обеща да се изразява по-ясно. Направи го добре, много по-добре, но вече без вдъхновение. Приключи набързо и ни даде думата, за да кажем мнението си не за нейните идеи, а за съдържанието и насоките на доклада.

Настъпи смесица от чувство на неудобство заради моя непохватен отклик, а и от желанието все пак да се започне работа по доклада.

Последваха обичайните за работната група редуващи се изказвания. Някои съдържани, но искрени и видимо поощряващи новите идеи на Председателката. Други недодялани, дори малко нелепи като защита на нещо, което сам не познаваш. Ласкаеха я без да разбират истинската същност на мислите ѝ. Богомил Райнов, изглежда, беше подготвен за казаното от нея, но и той нещо се усукваше...

За мен трудното беше как да свържа двете наглед непримирими неща – немарксистките идеи, изказани от началничката и партийната постановка за ролята на личността и на отделния човек в развитието на обществото, изтъкнати по верен, но най-стандартен начин в решенията на Единадесетия конгрес на БКП.

Моята нетактичност дотолкова беше шокирала някои от нагажденците, че те вече не ме гледаха или спираха погледа си върху ми като на вече “изгърмял” сътрудник на Комитета.

Дойде моят ред за изказване, но забелязах, че Людмила Живкова се готвеше да ме подмине, без да ми даде думата. Вероятно очакваше от мен, доскорошния деятел в ЦК на БКП и Държавния съвет, нова изява на несъгласие. Това забелязаха всички, тъй като аз бях единственият, който все още не се беше изказал.

Настойчиво поисках думата “само за две неща”. (Никога не съм бил приеман като събеседник с толкова голямо любопитство.) Обиколих с поглед всички и бавно, нарочно спокойно, започнах с днешната дата.

“На днешния ден, рекох (вгледан крадешком в бележника със старателното подготвените думи), преди двадесет и една година, уморени и напрегнати ръководители на партията, начело с другаря Годор Живков отрекоха

догматичната инерция в благородното дело на социализма и поставиха началото на онази нова линия, която с право много хора наричат “априлска”.

От някого се дочу нещо като “еъ”, като вероятен израз и на изненада, и на успокоение от очакваното напрежение. “Днес е четвърти април...” и преди още да продължа, Председателката почти с укор попита усмихвания се под мустак началник на кабинета Кирил Аврамов: “Кириле, защо не сме се сетили? Но нищо, да продължим.”

Продължих с думите: “Двадесет и една година след тази дата ние ставаме свидетели на една нова, коренно нова постановка за естетическото възпитание, която е в основата на партийните решения за повишената роля на човешката личност в общественото развитие.”

И започнах да излагам точно и систематизирано, така, както аз съм ги разбрал, идеите на началничката за личността като продукт не само на личното усърдие и на социалните процеси, но и на вселенското развитие.

Людмила Живкова слушаше внимателно и с неприкрита благодарност за систематичната подредба на изложените от нея мисли.

Изминаха още няколко минути и завърших със заключението, че работната група ще се опита да разгърне по-пълно казаното от Председателката на Комитета и ще намери “инженерния им излаз към обществената практика”. След минута и половина работната среща приключи с указанията и с пожелания от нейна страна за успех.

А след това?

След това като в Чеховия разказ “Маската”, но в друга проекция. Още пред нея и без свян или неудобство ония, които преди бросни минути ме бяха “отписали”, вече хвалеха на глас изказването ми. Не казаното, а изказването. Само преди малко и ако не бях взел думата, поне двама от присъстващите щяха да ме удавят в презрение още начаса. А сега са във възторг. И в завист, че съм ги надиграл в тяхната собствена надпревара за “венцеславие”.

Но другите, по-благоразположените към мен, също подмятаха: “Много, много точно казано” се включи със сериозен израз и с подбрани, бавно изречени, думи Богомил Райнов. Любомир Левчев обратно – непринудено и с присъщата му искреност към мен, похвали изказването на “своя ремсов ръководител”. “Е, беше много майсторска похвалата”, ме закачи Любен Николов. И допълни към Георги Найденов, комуто явно е разказвал недочутото от него: “Той взе да разглежда априлската линия като наследствен белег, като ген на родата”. Чувам и: “Много добре изложи нещата”, “Аз отдавна съм се замислял”...

Хем весело, хем тъжно.

Какво да се прави? Властово всекидневие, в което съм и аз.

При това напълно доброволно!

Все пак, убеден съм, че идеята да се тръгне и в нашето обществено развитие от отделната личност, си заслужава и този род митарства...

...Разказвах снощи върху листата за станалото във вилата и с горчилка в душата заради проявеното от мен лицемерие. Не спрямо идеите на Людмила Живкова, чийто вчерашни разсъждения възприех с любопитство и отчасти със завист за възможността ѝ да говори съвсем спокойно за онова, което мисли. Преживявам за изказването ми по повод на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 година.

Този пленум наистина бе голямо събитие в политическия и в цялостния обществен живот в нашата страна. Но аз на срещата го представих и като своеобразен духовен прелом в нашата близка история, без да съм убеден, че това наистина е така. Напротив и сега имам съмнения, че това събитие си е било всичко друго, но не и знамение за нови ценности в общественото съзнание и в историческия живот на Партията и народа ни. Пленумът просто е бил повод сравнително по-благоприлично да бъде заменен Вълко Червенков с Тодор Живков, комуто Никита Хрущов се е доверил напълно и кой знае по какви причини.

Смяната пък е станала при доста любопитни обстоятелства...

(...) Ръководената от Людмила Живкова поредна среща, която набързо описвам в тези бележки, не беше работна.

Късно след обяд на път за къщи тя пристигна във вилата на “Горнобански път”, за да ни поощри и “да уважи напрегнатия ни редакторски труд върху доклада” за пред Третия конгрес на културата. Пожела чай, но тъй като по някакъв повод беше изпратила охраняващият я Димитър Мурджев някъде, за да донесе важен работен документ, потърси вода. Домакинът на вилата беше излязъл, та се наложи да прескоча до поликлиниката, намираща се на около петдесет метра от нас. Като ръководител на групата в този момент аз бях нещо и като домакин. Донесох вода, за която тя вече беше забравила, с надеждата, че телохранителят ѝ ще се върне бързо.

Той наистина се върна бързо, но узнавайки че съм ѝ донесъл вода от поликлиниката, ми се намръщи, противно на свойствената му хумористична находчивост, за каквата и в случая имаше добър повод.

Стана ми неприятно за тази развръзка на чисто човешкия ми жест, но си спомних как в ЦК телохранителите на Главния просто го извеждаха от тържествените сбирки, които ставаха по повод Осми март или по друг празничен случай. Дори го подбутваха със закрилническа, но настойчива ръка на път за към отдиха или за една или друга здравна процедура. Защо тук, при охраняването на щерката му, те да са по-безгрижни? Просто си вършеха работата.

Тези обстоятелства, които засега тя все още възприемаше като житейски или работни задължения на другите около нея, сигурно започват да я оформят и личносно...

Заговорихме за написаното през последните дни...

В желанието си да въведе и социалното начало в доклада, Костадин Чакъров започна да разказва за бита на работничките от фабрика “България”, намираща се на неколкостотин крачки от вилата. “Знаете ли за колко лева дневно работят те?”, питаше риторично и нея, и нас той. И допълни – “Едва ли не само за една панера хляб!”

Последва нещо, което ни смая. Людмила Живкова възкликна: “Аз изкарвам цял месец с толкова хляб... Тоя народ не знае нищо за духовните ценности! Мисли само за практическите неща.” Стори ми се, че чувам известните думи на Мария Антоанета “Защо не ядат пасти?”

Настроихме се класово. Любен Николов назидателно отвърна, че без този народ няма и не може да има духовни ценности.

Изненадахме се, че тя съвсем не се разсърди на тази реплика. Нито пък се сконфузи – нещо, което ме озадачи. Обеща на себе си и на нас да посети работничките там и да разговаря с тях.

След някоя и друга дума за работата по доклада тя си замина за вкъщи.

Всеки от нас по свой начин, но и доста предпазливо търсеше обобщаващи думи по повод на току-що изказаните реплики.

На мен думите ѝ за панерата хляб ми припомниха случка отпреди тридесет години.

Тогава, в младежкото ми време, безработицата направи и мен работник в тази фабрика. Тогава тя беше собственост на някакви италианци. Отделението “Дараци” във фабриката потъваше в памучна мъгла. Хората едва се виждаха помежду си. Въздухът не беше много по-добър и в отделението с машини “Фин флаери”.

Около година, след като напуснах фабриката, там отиде ремсов инструктор от нашия район, който, отчитайки се за разговорите с младите работнички, между другото спомена и за някои техни “просташки искания”. Искали всеки ден кисело мляко. И то безплатно. Не знаели, че такова мляко не можеш да видиш дори в болниците.

Изразът му “просташки искания” ни впечатли толкова силно, че почти всички млъкнахме със стиснати устни. Райна Спасова, скромна и деликатна представителка на градския комитет на РМС, дори се изчерви от възмущение, въздържано възкликна “Генчо, недей така!” и започна да обяснява, че въпреки оскъдицата на мляко, исканията на работниците от тази фабрика съвсем не са без основание...

Сега си мисля какво ще стане, ако началничката наистина посети фабриката и работниците отрупат и нея с такива “просташки искания”? Вероятно условията в същата тази фабрика едва ли са се изменили толкова много към добро, за да няма място и за подобни въпроси около условията на труда. И как ли ще отвърнат те, ако им отговори например, че и тя не вкусува такова мляко?

Подобни разсъждения по повод “панерата хляб” вероятно се въртяха и в ума на Чакъров (чиято сестра и сега работи при подобни условия в една

пловдивска фабрика.) Предполагам, че Любен Николов като социолог и психолог също разсъждава по посока на социалния комфорт, в който е расла и сега живее нашата Председателка...

Сетно доказателство на тезата, че именно битието определя съзнанието!

И защо ли у нас, а и в Съветския съюз, вече почти никой не споменава тая теза на марксизма?

(...) Велико Търново. Резиденцията в Арбанаси. Заедно с със закрилниците ѝ съпровождахме Председателката и ние с Костадин Чакъров. Макар докладът за Третия конгрес на културата вече да бе почти готов, можеше да се появи нещо ново откъм кабинета на Александър Лилев, където вече го преглеждаха.

Преди срещата на Людмила Живкова с окръжния партиен и обществен актив имаше закуска в резиденцията. Председателката ни поучаваше коя от храните у нас е природосъобразна и най-здравословна. Никола Василев, първият секретар на окръжния комитет, слушаше разсеяно. Вероятно си мислеше за местните проблеми и за предстоящата среща на Председателката с окръжния партиен актив. След няколко минути отиде да проверява подготовката за срещата, а ние с Костадин Чакъров останахме с нея. Тя вече беше подела темата за възможността от превръщане на физическата енергия в духовна. Човек можел да се храни и с духовна енергия, струва ми се беше подтекстът.

Чакъров, човек приблизително в нейната възрастова генерация, почти безцеремонно я запита дали това се отнася и за “онази”, любовната енергия. “Да” и “разбира се”, му отговори тя, и го остави със скептично свити устни, а тя – със собствени интерпретации на недоверието му...

(...) Снощи оставили вечерята ѝ пред вратата на апартамента! По нейна поръка!...

(...) Днес, на конгреса, тя отново постъпи изненадващо. Не спала цяла нощ, както сама ни осведоми, за да направи кратко, но съдържателно резюме на подготвения доклад...

Поднесе резюмето устно, за всеобща изненада и особено на нас, сътрудниците от групата за подготовка на доклада. Извела от подготвения доклад само няколко израза и към тях прибавила други, които не е искала да оповестява предварително. Изложи замисленото по нетрадиционен начин. И в добър стил. Каза ни, че за него се е “подготвяла почти до зори” (вероятно, за да не го споделя с никого предварително).

Явно дяволува. И пред нас, и (вероятно) пред Сашо Лилев, но и, със сигурност – пред баща си...

Чуждестранните гости обаче са във възторг. Разбира се, не всички.

Това слово няма да се появи на бял свят. Сигурен съм...

(...) Отмина Третият конгрес на българската култура. След три дни почивка отново съвещание с Председателството на Комитета за култура. И първа, необявена точка в обсъжданията – впечатленията от конгреса.

Всички подред се надпреварваха да хвалят нейния доклад и да изтъкват какво впечатление той е направил на тях и на другите делегати, с които са имали възможност да разговарят. Някои се опитваха да се задълбочават в анализи, но тя не поощряваше подобно усърдие. Просто им даваше възможност да излеят удовлетворението си от свършеното. За това имаше предостатъчно основания – конгресът наистина протече и оригинално, и задълбочено.

Участието ми в редактирането на доклада не само ме измори, но и настрои аналитично, нещо, което в случая не беше в крак с общия положителен тон на оценките. Затова се измъкнах от изказване по същество с твърдението, че за мен е още рано да говоря за действителните резултати от конгреса.

Тя пък взе та прекъсна деликатно по-нататъшните изказвания, въпреки че бяха се изказали едва половината от присъстващите. Някои може би останаха огорчени от това, че не успяха да се изявят. Повод за подобно заключение ми даде Иван Славков, който след съвещанието се изказа съвсем неласкаво за нарастващото число клакьори “около нея”. (На Балзак, струва ми се, принадлежат думите, че ласкателството е сред най-силните оръжия на недоброжелателя.)

Впечатлява ме обаче творческият тонус на началничката. Още не отпочинала от грижите около конгреса, ето я отново със запретнати ръкави за нови начинания, програми и прочие. Нито следа от творческа умора. Цезар бил казал, че няма нищо по-невзрачно от първия ден след победата. Напрягал си се, сражавал си се и вече победител се питаш едва ли не с безразличие: “А сега какво?”

А тя веднага е на нов “рубеж”, както биха казали воените.

(...) Току-що се завръщам от среща с Людмила Живкова във Варна, в двореца Евксиноград. През лятото работното време както на баща ѝ, така и на нея самата, протичаха именно там. Още преди това, в София, ме била назначила за ръководител на делегация за конгрес в Сан Франциско, посветен на темата за даровитите и талантливите деца. На тази среща очаквах инструктаж, но тя поде разговор на философски теми и за понятието хармоничност. Посрещна намерението ми да я запозная с онова, което ще говоря на конгреса, с думите “Вие си знаете”. И ме остави сам да реша.

Тъй като понятието за хармонична личност, което тя често въвеждаше в разговора, обикновено се свързва с многостранното развитие на личността, реших да я развеселя с каламбура “много странна личност”, която някои от института шеговито асоциират именно с нейната дейност и прояви. Усмихна се мълчаливо, но с усмивка, която не означаваше друго освен “пък и така си е”...

Без особена охота за разбор и тълкувания наблегна върху саморазвитието при израза “многостранно и хармонично развита личност”. Развитието предполагало преминаване от по-низшето към по-висшето и точно това,

според “някои много мъдри хора от Изтока”, включвало и самоусъвършенстването на личността. Но затова сме щели да говорим след завръщането ми от конгреса в Сан Франциско...

(...) Отново съм в Евксиноград. Но вече с информация за станалото на конгреса в Сан Франциско. За моя изненада информацията се оказа ненужна, тъй като Людмила Живкова вече беше общо взето осведомена за него, вероятно от друг член на делегацията. Не питах от кого, но разбрах, че поводът за срещата ни не е конгреса в Сан Франциско. Желала да ме запознае със своята идея относно подготовката на международен симпозиум за хармоничното и многостранното развитие на личността. За участие в него била поканила Светослав Ръорих, синът на изтъкнатия руски художник Николай Константинович Ръорих.

Все пак ѝ разказах за някои мои впечатления от конгреса и за отчета, който подготвям относно посещението на нашата делегация.

Оказа се, че никога не е искала подобни отчети и тази практика ѝ се струвала чиновническа формалност. Докладите фактически (много обичаше тази дума) отразявали само положителните прояви на докладващите...

Обядвахме в отредената ѝ вила край двореца. Кухнята и разкладката там били пригодени към нейните изисквания за природосъобразна храна и аз без да искам се храних като вегетарианец. Нямаше дори риба. Но имаше пресни бадеми с мед и ред други подобни лакомства. И аз бих се съгласил на такава постна кухня...

Разговорът продължи по повод споменатия симпозиум за началото на идната (1978) година и за подготовката му, която следваше да се извърши (сиреч да извърша със сътрудниците от института).

Преди нощувката в един от коридорите на дворецовата сграда случайно съзрях Гриша Филипов и с лоши спомени около него бързо се вмъкнах в определения ми апартамент.

Но той направи същото.

(1978) Следва вече да подготвяме симпозиум на тема “Хармонично развитата личност”, предвиден за месец април на предстоящата година. Тя обяви днес темата на съвещанието с ръководството на Комитета, така че няма вече накъде.

По време на заседанието по този повод за пръв път я чух да говори пред всички за художника Николай Константинович Ръорих. За него като голям художник и като изследовател на културните пластове във и около Хималаите знаех не много. Дори съвсем малко.

Людмила Живкова наблегна на значението, което би имало участието в подготвяния симпозиум на сина му – художникът Светослав Ръорих.

За баща му – Николай Константинович Ръорих, тя ни говореше като за личност, напълно известна на всички нам, участниците в съвещанието.

Опитах се да отбележа, че все пак е необходимо повече информация и за двамата, защото много хора у нас не ги знаят. Подкрепи ме с леко кимване на глава и Светлин Русев. Но тя небрежно ни поласка с твърдението, че “поне всички ние, тук присъстващите, ги познаваме добре”.

Хитруша! Отсега всички ще четем не само за Николай Ръорих, но и за сина му – художника Светослав Ръорих.

(...) Днешното заседание на Председателството, по-скоро на постоянните му членове от Комитета, беше посветено на задачите през новата година. Людмила Живкова беше ходила отново на обиколка в Азия, и непременно – в Индия. Изглежда е била със съпруга си.

(...) Бях при Любомир Павлов, завеждащ отдел изкуство и култура в ЦК на БКП. За да ме предпази от “възможна грешка” в подготовката на предстоящия симпозиум за хармонично развитата личност, ме осведоми, че в. “Монд” е отпечатал интервю с поетесата Блага Димитрова. На въпроса има ли у нас дисиденти, отвърнала: “Да, и не малко, но не бягат в чужбина.”

Чудя се откъде Павлов знае за намерението ми да я каня за участие в този симпозиум. Бях споделил намерението си само с Людмила Живкова. И с никой друг.

А той, Павлов, вече знаеше. От кого?

Дали пък не от таткото с неговите “дълги уши”?!

(...) Април 1978 г., “Новотел Европа”. Симпозиумът е с участието на Светослав Ръорих, участници от Нигерия, СССР и Иран.

Днес по време на симпозиума споделих с Девика Рани (съпругата на Светослав Ръорих), че токущо изказалата се поетеса Блага Димитрова е сред българските дисиденти. Гостенката се учуди. По-скоро остана приятно изненадана, че въпреки това, поетесата присъства на симпозиума и дори взема участие в него.

В последната минута Блага Димитрова промени в текста на есето си името Павел Матев с думите “един поет”. (Вероятно считаше Павел Матев за поет, изпаднал в немилост пред началствата и не го спомена, за да не му вреди. А може би от ревност, за да не го превърне в герой на нашето време...)

Но есето ѝ е чудесно!

Художникът Асен Старейшински бе подготвил интересно изказване, с което ме запозна предварително, но кой знае защо не го предостави на организаторите. Попитах Вера Найденова, която всъщност го приобщи към начинанието, ала и тя не успя (или не пожела) да ми каже нищо определено. Асен Старейшински обеща да представи изказването си за бъдещия сборник.

Богомил Райнов не се появи. Беше заявил отрано за своето участие, но все още го няма. Ядосва ме. Хем обещава участие, хем се покрива. Споделих с Людмила Живкова за това, а тя откликна само с едно “той си е такъв”...

През почивката Блага Димитрова ме осведоми, че Богомил Райнов пишел книга със заглавие “Тайната”, тоест повторил е заглавието на моята едноименна книга, публикувана през 1973 г. Уж на шега, но май съвсем умишлено, ми подхвърли, че мога да го съдя за това.

За малко да споделя думите ѝ с Людмила Живкова и за това, но добре, че се въздържах. Поетесата може би искаше да ме въвлече в техните писателски междуособици.

Любопитен казус. В случая става дума за заемка не просто на текст. Или дори не за открадната книга, а за използване на чуждо заглавие на книга. Преди години ми се стори съвсем странно съобщението на завеждащата библиотеката на ЦК на БКП, че и там имало изчезнали книги, за което в края на краищата тя щяла да носи отговорност. Чудила се как да постъпи и очакваше от мен съвет в качеството ми на отскоро назначен неин началник. Спонтанно и отчасти сам изненадан от чутото, заявих без да му мисля много, че е по-добре да се крадат книги, отколкото други неща. При това кражбата на книги също е някаква форма на комуникация.

Колежката вероятно ме помисли за особняк. Или кой знае за какво друго.

Но сега става дума за нещо, по повод на което, доколкото зная, няма и дума в закона за авторските права и в правилата на научната етика!...

В изказванията по темата на симпозиума взе участие и философът Добрин Спасов, професор по логика в Софийския университет. Обръщайки се лично към Людмила Живкова изказа съмнение за ефективността на полаганите от нея усилия за хармоничното развитие на личността. Смята ги за напразни.

С любопитство очаквам да разбера какви последствия ще има и от заявлението му, “че по този повод е съгласен повече с нейния баща, отколкото с нея”. Освен това побърза да подчертае, че е съгласен с нейния баща “само по този повод, не изобщо”.

Людмила Живкова не откликна на изказването му нито в момента, нито по-късно. Поне пред мен.

Забелязал оживление сред участниците по повод думите на неговото изказване, Светослав Ръорих ме затрудни с молбата да му го превода. Много ме затрудни смисъла на думите “само по този повод”.

Най-сетне ме разбра и заяви с възприетия от него стил на мъдрец, че станалото никак не било лошо.

(...) Словото на Людмила Живкова при откриването на изложбата, посветена на Николай Константинович Ръорих, озадачи много от участващите. Донякъде и мен самия. Вплете майсторски в едно мисловно цяло “великите идеи на Ленин за мир и справедливост и духовния героизъм на избраните”. На два пъти употреби израза “сивата човешка маса” и това бе забелязано и отбелязано от журналистите. Поне в бележниците им.

Изглежда, този израз не е употребен случайно. По време на симпозиума, посветен отчасти и на Ръорих, в разговор извън заседанията ми заяви, че “природата невинаги си довършва работата”. И “ние от другата човешка раса трябва да го знаем”.

“От другата човешка раса”?!!

Подобно самочувствие е имал и Лев Николаевич Толстой, когато го запитали защо няма друг гений като него в многобройната му неофициална челяд в поселенията около Москва. “Гены отдыхают”, заявил накъсо той. Твърди се също, че той починал (или заболял смъртно) на път за България, за към селището на толстоистите край Ямбол, чиито идеи в много отношения са близки с тези на Людмила Живкова. Впрочем и той, подобно на Циолковски, Гогол, Достоевски, а казват и Горки, е споделял идеите за всеобщото възкресение на Николай Фьодоров.

Дали Людмила Живкова знае за това, не ми е известно, но самочувствието, по-скоро нейната вяра, че и тя вече е сред adeptите, струва ми се, вече я е овладяла. Изглежда, подкрепата ѝ за запазване гроба на Петър Дънов не ще да е само от чувство за идейна търпимост. Пък и “ние от другата човешка раса” със сигурност идва от гностиците, чиито идеи ще открием в ред нейни изказвания...

(...) В замисъла за начинанията след симпозиума е включен и сборник с направените там научни доклади и съобщения. Реши се те да се обединят в един сборник с текстовете от симпозиума за естетическото възпитание в Пловдив през 1977 година.

Между другото предложих на един от научните сътрудници с дисидентска “закваска” да поеме редактирането на сборника. Прие предложението ми с охота, но се размислил и сподели с мен, че докладът на Людмила Живкова съвсем не приляга на замисъла. Отбеляза още, че утре можели да ни търсят отговорност за публикуването на такива неща. Или ще ни считат за кой знае какви. На всичко отгоре докладът на Людмила Живкова съвсем не бил марксистки...

Наложи се да му напомня, че щом желаем да уважават нашите възгледи, трябва да уважаваме и нейното право да застъпва свои.

Разделихме се. аз с усмивка, породена от парадокса, който се очертава около него и началничката – и той, и тя по свой начин дисиденти, но на противоположни позиции.

Тя, за разлика от него, обаче не знае за него и за присъствието му в Института.

(Дали пък се прави на неосведомена?...)

(1979) Светослав Ръорих ми беше обещал да ме покани и в Хималаите, в долината Кулу, където е наследената от баща му лятна резиденция.

Вече бях там, заедно със зам. председателя на Комитета Милчо Германов.

Узнах, че Людмила Живкова не е посещавала долината Кулу и затова си записвах предимно впечатления и сведения за онези неща, които според мен, като директор на Института за култура, би трябвало да бъдат отбелязани пред другите (преди всичко пред Председателката, разбира се). Тази долина е почти като историческа изложба за живота на хората от Предхималаите. И то през всички техни векове. Светослав Ръорих се надява да посрещне в близко време там и Людмила Живкова, за да ѝ покаже колко културни пласта се разпростират в една сравнително малка долина. Веднъж, след като му се похвалих, че Девика Рани ме настани пред малкото бюро, на което е седяла и майка му Елена, Светослав ме заговори за идеите на Людмила Живкова и за връзката им с идеите на Елена Блаватска. Изрично и кой знае защо ме осведоми, че ако искам да разбера достатъчно добре идейното кредо на Людмила Живкова, непременно следва да се запозная с възгледите на Блаватска. Обясних му, по-скоро му дадох да разбере, че съм осведомен за тези възгледи, но на мен ми са по-интересни трудовете на майка му, Елена Ръорих.

Може би разбра тази моя реплика като деликатен намек да ми даде някой от тях. И го направи.

Посетихме и се запознахме със сградата и миналата дейност на научния институт “Урусвати” (Утринна звезда), чиито помещения и научни експонати сега са замразени. Светослав Ръорих ни показва фармакопееята, съставена от баща му и по-малкия му брат Юрий, който всъщност е бил главната фигура в института. Видях (и дори се сдобих с два броя от годишника на института). Пазят се и препарирани животни от най-различен вид, включително и летящи белки. Тук има животни от всички места, до които Николай Ръорих е достигнал в експедициите си.

Със Светослав Ръорих уговорих бъдещо сътрудничество между института “Урусвати” и нашия Институт за култура. Той ми посочи малко помещение край гроба на баща му, което според него можело да се надстрои и да се използва от нас като постоянна научна база за хималайски научни експедиции на млади български историци, археолози, зоолози, ботаници, културолози, физици и астрономи. Склонен е да даде два-три кедрови дънера от своята гора (както подразбрах, неизвестна на Девика Рани лична негова собственост) в близък район от Предхималаите. По негово мнение били достатъчни дори само два ствола от тези дървета, за да се издигнат нови помещения над партерните. При това в стила на най-видните дървени сгради в селището Нагар, каквато е например тамошната храмова сграда.

Мястото за пристрояването е доста привлекателно. В много отношения. Климатично здрав и разнообразен район. От едната страна на дефилетата – на северната, растат иглолистни дървета, а отсреща, на южната – тропически. Чист въздух, поради което далечните зъбери на планината изглеждат толкова близки, та ти се ще да ги докоснеш и с ръка. За

наблюдения на небето мястото било рай. Всяка втора трева е билка. По думите на домакина имало писмени паметници, според които по време на древния Рим императорите изпращали в Кулу цели кервани със скъпоценности, за да ги заменят с лековити треви. До тази долина стигали и основните пътища на поклонниците откъм Европа.

Долината е привлекателна и от стратегическа гледна точка. За това свидетелства според Светослав Ръорих и засиленият в последните години интерес към нея от страна на германците, американците и японците. Нов интерес се появил и към базата на някогашния институт “Урусвати”, намиращ се малко по-нагоре от резиденцията.

Домакинът смята, че за възстановяването и за подновяването на сградата не ще са нужни повече от 5 хиляди долара, нещо което ще ни направи съпритежатели с права и предимства при една или друга усложнена обстановка. Достатъчно било да се подтикнат съответните длъжностни лица. От страна на Индира Ганди подкрепата той смята за абсолютно осигурена. Достатъчно било името “Людмила Живкова”. По този повод Светослав Ръорих и съпругата му поканиха на среща с нас и местния губернатор, когото запознаха и с тая наша идея. Тъй че пречка можеше да е само нашата мудност и безгрижието.

...Разказах всичко това на Людмила Живкова и тя възприе идеята с готовност за пълно съдействие. Като първа стъпка ми поръча да се свържа с главния архитект Томалевски, за да направим съответно предложение...

(...) Моите по-обстойни впечатления от посещението ми в Индия, и особено впечатленията ми от долината Кулу, разказах пред Людмила Живкова едва при нейната среща със съветския писател Валентин Сидоров, на която бях поканен и аз. Валентин Сидоров ми пригласяше, но по свой начин и с прибавки от свои впечатления, изпълнили съзнанието му включително и от тази долина.

Обменяхме си спомени пред нея и за къщата на Николай Ръорих в Хималаите, както и за института “Урусвати” край нея.

Спомена ме пред него като “своедумец” (дали пък наистина има такава дума). Предразположен съм бил към основните идеи на Ръорих и нейните, но още не съм ги приел “напълно и свършено вътрешно”. Те и двамата очаквали това все пак да стане.

Приех покровителствените им надежди със смесени чувства. Напомнях ми разговор от миналото. Непосредствено след Девети септември 1944 година, значително по-възрастен от мен съквартилец, но от ония, “бившите”, се чудеше как така ние, ремсистите, макар и да сме още младежи, говорим и разсъждаваме така сериозно. И мъдро. Вдъхновено.

Тогава приех учудването му като похвала и поощрение, но сетне осъзнах, че този съквартилец по деликатен начин ни е подиграл. Смятал ни е за всезнайковци, които за всичко имат готов отговор.

Дали и самоувереността на двамата ми събеседници не повтаря младежките ни грешки от миналото?

(...) Включен съм в делегация за Япония по повод изложбата на Тракийското съкровище. Председателката на Комитета поръчала на секретарката си Катя да ме осведоми и все пак да ме попита дали съм съгласен. Отговорих кавалерски, че с нейната компания отивам и в Космоса, но тя отбелязала, че ние и без това сме в Космоса.

...Пристигнахме. В хотела научих, че виден наш художник и един заместник-министър на външните работи пристигнали в Токио заедно с нас и по други задачи. След участието във визитата на Людмила Живкова те поемали пътя за Хонг-Конг, за да купуват ценни художествени произведения за замислената от нея галерия на чуждестранното изкуство. (Подобно на Екатерина Велика и тя започна да осигурява България с колекция от световни ценности в изкуството. Богомил Райнов, ако не греша и председателят на съюза на художниците, я насочват предимно към западното изобразително изкуство, макар че и на Изток, пък и в другите две посоки на света има художествени ценности за приказ. Сега, когато един от тях е в Азия и отива в Хонг-Конг, може да се очаква, че ще се взре в шедьоврите и на далекоизточните цивилизации. Но дали е станало, това вероятно ще разберем после.)

Едно от начинанията, в които предстои да участва делегацията, е провъзгласяването на Председателката и на Светлин Русев за “доктор хонорис кауза” в Токайския частен университет на Мацумае...

При разглеждането на експонатите нашият посланик в Япония Тодор Дичев и преводачката Добринка Добринова направиха чудесно впечатление. Дичев – с дипломатическата си изисканост и галантния си японски език. Добринова – с отличния превод от български на японски и обратно. Подобна оценка чухме да дават пред Председателката и хората от императорското семейство...

...Ден преди завръщането ни в България бях поканен от Людмила Живкова заедно да закупуваме книги из Токио. Макар, че денят бе неработен, посочената ѝ от посолството книжарница останала отворена само заради нейното посещение.

Тя избираше книгите с някакво особено вълнение. Вгледала се в някоя книга от най-долната лавица прикляква, дори на пода застава на колене, под изненаданите погледи на продавачите, за да се добере до нея.

На мен гледаше като на купувач-съперник, въпреки че моите средства, предназначени за закупуване на книги за библиотеката на института, бяха значително по-малко от нейните. Взимам книга от лавицата и тя веднага надниква да види какво съм избрал. За една казва: “Не ме интересува”. За друга: “Нека я закупя аз, ако няма втори екземпляр от книгата.” Предложих ѝ да закупи една от книгите на японския будистки мислител Доген, посветена на Времето. Учудих се, че нито авторът, нито темата я

привлякоха. (Тя не се увличаше от Дзен. Уважаваше повече разклонението Хинаяна на будизма.)

Купуваше само със свои пари. Настояваше телохранителят, който я съпровождаше, да взема разписки и фактури на нейно име. Освен това всички лични неща, закупени или подарени лично на нея, пътуваха като отделен личен багаж. Така, казват, правел и баща ѝ.

Като жест на уважение към майчинските ѝ чувства закупух няколко книжни салфетки за дъщеря ѝ, която с увлечение ги колекционирала...

(...) Днес, на поредното заседание на Председателството главният секретар на Комитета д-р Стефан Ганев изказа мнението, че списание “Ново време” можело също да подеме идеята и да помести материали по повод на Детската асамблея “Знаме на мира”. Председателката ни стресна със спонтанната си и съвсем неочаквана реакция на предложението му. “Какво могат да направят те? Това е една мъртвешка процесия. Какво очакваме от тях?” (“Те” в нейното съзнание вероятно бяха идеологическите институции у нас, към които според нея спадаше и списание “Ново време”.) Стефан Ганев остана със застинало лице. Повечето от останалите се вглеждаха в бележките пред тях. Мълчаливо я гледах и аз, но се чудя дали това не идва от баща ѝ. Зная за резервите му към ортодоксалните идеолози. За един от отделите в ЦК беше се изказал пред мен почти със същата острота. Били влхви, които продължавали да ни поднасят “вече мухлясалата и остаряла кръжочна буквоежбина”. Предполагам, че в този дух той се е изказвал и пред дъщеря си. Но тя днес не показва недоволство от сп. “Ново време” (защото главният му редактор Николай Ирибаджаков е смятан от идеолозите в ЦК за “вътрешен дисидент”), а от партидеолозите изобщо, които направо зачеркна от езика и от мислите на своя ръководен екип!

(...) Отношението на Людмила Живкова към марксизма е доста резервирано. “Не може да очакваме от Маркс и от Енгелс отговор на днешните наши проблеми”, твърдеше тя в разговор с академик Гурий Марчук – председателят на академията на науките в Съветския съюз. Почивал на “Златни пясъци” и по ритуалите на дипломацията и политическата дружба го беше поканила заедно с неколцина български интелектуалци на вечеря в двореца Евксиноград. Вероятно е голям математик, но с изявено чувство на апаратчик.

Академик Марчук се учуди, че у нас темата “евреи” била доста злободневна. Разговарял с двама професори, които били около нея, и без повод от негова страна му заговорили против евреите. Кои ли са били тези професори? И защо ли ми говори почти шепнешком за това?

(Вероятно името ми и него е подвело...)

В разговора си с Марчук тя засегна и темата за Ленин. Дословно повтори една широко разпространена сред теософите оценка за Ленин, че бил велик предимно в делото си.

(...) Поканен съм от Людмила Живкова в дома им, горе, край гората, за да обсъждаме идеята за нов симпозиум през втората половина на годината. Държи на всяка цена да осигурим присъствието и на Съветска делегация от видни учени. Настояваше да има и докладчици на министерско равнище. Пристигна баща ѝ за обедна почивка. Поздрави ни с ръка и запита: “Как е? Как е?” Тя отговори само с думите “тук нещо разговаряме”. Чудех се дали да стана прав, за да го поздравя, защото тя си седеше и се канеше да продължи разговора с мен. Забелязала това напрежение в държанието ми, почти небрежно подхвърли, че той се качвал горе. Имаше предвид горния етаж на вилата.

Все пак станах, защото Тодор Живков пристъпи с подадена за поздрав ръка. Здрависахме се, а той запита дъщеря си как е минало заседанието на Министерския съвет, към чието Бюро неотдавна бе причислена и тя.

Размениха няколко думи без нито тя, нито той да пестят сведения и оценки в мое присъствие...

Преди да се запъти в своите покои или някъде за натам, неочаквано се обърна към мен и сякаш за довиждане подметна: “Все такива Ви ръководят, а? Оня – поетът, а сега и тя?”. “Оня – поетът” беше Георги Джагаров, с когото имах нещо като свада в Държавния съвет, за която той знаеше. С това подмятане вероятно искаше да провери дали щерка му не ме е изненадала със склонността си към непривични идеи, съждения и чудатости. Но това “все такива” ми прозвуча съвсем несполучливо, дори грубо.

И двамата с дъщеря му изпаднахме в неудобно положение. Тя по своя причина, а аз заради кавалерството. Та как да откликнем на такава обида, дошла не от друго, а от собствения ѝ баща?

Веднага и без много да му мисля отвърнах: “Не забравяйте, че и Вие ме ръководехте няколко години.” Людмила с благодарност се усмихна, а той, хитрецът му, все пак доволен от това, че по този начин смекчих неудобството, заставайки на нейна страна, бързо и без да се затруднява измисли: “Не, аз ви бях наблюдаващ секретар. Не ръководител. Наблюдаващ секретар.” И се отдалечи от нас.

Намерих за уместно да поясня току-що чутиите от нея реплики между баща ѝ и мен: “И до днес не съм Ви казал, че преди четири години той ме изостави на “злите кучета”, които ми беше обещал, ако се появят, да ги държи вързани. Сега пък разбрахте, че на всичко отгоре съм бил без ръководител и в ЦК на БКП. Не само в Държавния съвет...”

Изслуша ме без въпроси и пожела да продължим нашия разговор.

От кратките реплики помежду им останах с впечатлението, че взаимно си докладват за всички проблеми, обсъждани както в Политбюро, така и в бюрото на Министерския съвет, в чийто състав отскоро беше и тя.

И още нещо: приемаше информацията и съжденията му някак си покровителствено, с вметките “и правилно!”, “може би тъкмо така и следва да бъде...”, които трудно мога да окачествя еднозначно.

Но бяха налице...

(...) Отново сме в работната вила на “Горнобански път”. На миналата ни среща Людмила Живкова предложи Институтът за култура да стане организатор на предстоящия симпозиум за естетическото възпитание и вселенските теми, с които го свързваше тя. На днешния разговор бяха поканени по моя идея професорите Поликаров, Бъчваров и Георги Йолов. Представих Йолов като голям специалист и изследовател на психиката при необичайни условия и събития. Забеляза, че според нея необичайно обстоятелство било и самото човешко развитие.

Предложих симпозиумът да бъде на тема “Човек, Еволюция, Космос”. Прие темата като условна, но и като достатъчно широка, тъй като там ще се говори и за децата, и за много други, “изключително важни неща”.

Раздадох няколко страници за работния и тематичния замисъл, които прочетох на глас. Тя често се намесваше, за да уточни дали е разбрала предложените подтеми. Със самочувствието на научен секретар в БАН Михаил Бъчваров сам пое задължението да подрежда и съподчинява изказаните идеи. Поликаров вмъкваше и шеги, а Георги Йолов се опитваше да установява “мост” между стандартното ни мислене и непривичните идеи, с които ни запознаваше началничката. Тя не бързаше да взема становище, както обикновено прави на заседанията в Комитета, а подбираше думите си, държейки вероятно и на престижа си пред настоящето академично обкръжение.

По някакъв повод Людмила Живкова изтъкна, че обсъжданите идеи в симпозиума вероятно ще са интересни не само за интелектуалния елит, но и за по-широк кръг от хора. “Още повече, че вече си имаме един Елит”, посочвайки ме, се пошегува Поликаров в неговия стил. Людмила Живкова отвърна: “Това може би никак не е случайно”, думи, които прозвучаха почти като някакво предопределение на съдбата.

Тримата мои колеги посрещнаха думите ѝ с мълчание и с безизразни лица. Не зная какво е било моето лице.

Обсъждането на програмата за симпозиума продължи по въпроса за личностите, които следва да поканим за участие в него.

Като безспорни в списъка за поканите се очертах световните фантасти Артър Кларк и Айзък (Исаак) Азимов. Включихме и нестандартно мислещите учени от Съветския съюз като академик Николай Амосов, академик Дмитрий Лихачов, мистици и парапсихолози, като професорите Исак Розет от Минск, професорите Пушкин и Мокулски от Москва. Изобщо срещата ни се оказа доста удобен повод да поканим за участие някои от “налудничавите учени глави” в Съветския съюз. В предварителния подбор на имената им ми помогнаха младежите от клуба

на фантастите и прогностиците у нас, особено Атанас Славов (не писателят невъзвращенец, а един млад наш писател), Мирослав Попов, В. Сивов, Николай Кафтанджиев и други млади ентузиастични на нестандартната мисъл...

След като поканените професори си отидоха, началничката изненадващо ме запита откъде идва името ми. Отговорих, че това е малко дълга, макар и отчасти любопитна история, която все пак накратко ще разкажа. (Самият аз я научих едва през 1941 г. от вече пенсиониралия се тогава свещеник на селото поп Йованчо.)

След раждането ми между кума (кръстника), кмета и свещеника възникнала препирня за това, кое име да ми дадат (баща ми бил по това време някъде на гурбет). Кумът настоявал, кой знае защо, да бъде кръстен Елит. Волята му като на кум “не трябвало да се кърши”. Кметът, който бил “човек с византийско образование”, както се изрази свещеникът, избрал друго име, египетско. (Моите пет по-големи братя вече били заели почти всички български имена.) Поп Йованчо се противопоставял и на двамата. Той изтъквал различни доводи и за да разубеди кръстника, изтъкнал, че във “френския” език думата “елит” била от женски род, а отрочето е мъжко.

Кумът, представител на дългогодишния доганджийски род соколари по време на турското владичество и един от най-влиятелните хора в селото, надвил в спора. После с гордост разказвал, че ме е кръстил както той искал – с името Елит. Кметът безшумно ме вписал в регистъра с избраното от него име, а свещеникът, също така тайно – според библейския именник. (Както при арабите – имам няколко имена!)

Разказах всичко това на Председателката. Изслуша ме с любопитство и заяви без колебание, че мисли името ми “от мъжки род, тоест както е общоприето”.

Стана ми весело. Вече съм узаконен и поименно. Вероятно се е питала кои са другите ми имена, но не попита. Думите ѝ ме подсетиха и за Джагаров, който хвалейки ме по някакъв повод, съжелявал само за “буржоазното” ми име, което ми разваляло престижа сред някои другари от партийния апарат на ЦК. Всъщност по-точно е било да каже, че името ми не е буржоазно, а “аристократично”, защото като нарицателно то е навлязло в масова езикова употреба от френския кралски двор...

(...) От Ню Йорк (от мисията ни в ООН) по повод на симпозиума съобщават за “господин Елит Николов” следното: “Господин Артър Кларк съжелява, че не ще може да откликне на поканата ми, тъй като отивал в Лондон и след това се прибирал окончателно в дома си на остров Цейлон.” Не можел да дойде и Айзък Азимов. Отказът му обаче е повече от изненадващ. Съобщава ми, че имал желанието да участва в тази многообещаваща среща, но не можел, защото се страхувал да пътува в самолет. (Свикнал е, както каза Атанас Славов, да пътува, подобно на

героите му, само с фотонни ракети, а не с такова “допотопно” средство, каквото е самолетът.)

Споделих това с Людмила Живкова, а тя съвсем непринудено ми заяви, че не е чела нищо от него.

Беше ми съобщено, че от Съветския съюз потвърждават участието на академиците Николай Амосов, Петрянов-Соколов и Дубинин. Идвал и професор Хенри Волков. Исак Розет от Минск не е в списъка. Вероятно не го пускат. Отсъства в групата и академик Дмитрий Лихачов.

Стана ясно, че сме допуснали (не съвсем досадна) грешка. Писмото до ЦК на КПСС по повод на хората, които каним на симпозиума, изпратена от името на Людмила Живкова, е адресирано просто “До другаря Черненко”, а не до Черненко – лично познатия на началничката завеждащ сектор в ЦК на КПСС. Във външния отдел на ЦК и в нашето московско посолство били обсъждали за кой Черненко става дума, но не са посмели да питат Людмила Живкова. Тя, макар и дъщеря на Главния, в качеството си на Председател на Комитет няма право да общува официално с членове на Политбюро, какъвто е Константин Черненко. Но, от друга страна, не е било по протокола, както са разсъждавали те, тя да се моли на по-нискостоящия от нея във всяко отношение сътрудник в ЦК на КПСС К. Черненко.

Подозирам, че “грешката” е хитрост на Кирил Аврамов, притеснен, както и ние, останалите, от вероятността бюрокрацията там да осуети присъствието на поканените съветски учени.

Присъствието им обаче е просто наложително, тъй като вече и в Москва се чудят на “чудатостите” в идеологията у нас. Нека дойдат и ги чуят...

Не е известно как са разсъждавали по този повод в ЦК на КПСС, но писмото е получено от Константин Черненко – вторият човек в ръководството на КПСС след Брежнев. Той, за наша радост, веднага се разпоредил да се откликне положително и навреме на поканите.

В разговора си с нея по този повод подразбирам, че с адресирането на нейното писмо едва ли е допуснатата грешка.

(...) Чуждестранните участници в симпозиума вече са тук. Поне част от очакваните. Най-вече се радваме на Амосов. Хенри Волков заварих в ресторанта да се кара на сервитьора и ден след това – да се налива с водка. Харесвам книгата му за Гьоте, но Ана Серафимова, научен сътрудник в института, нещо не беше във възторг от него още преди да пристигне. Изглежда, че бе права. Другата му книга – тази за науката и прогреса прилича повече на популярно четиво...

Днес на симпозиума академик Дубинин “избълва” набързо тезата за социалната детерминираност на личността и с това приключи участието си в симпозиума. И си замина. Изглежда, не е в добри отношения с останалите двама академици.

Академик Амосов ни “шашна” с тезата си за изкуствения интелект и перспективите за създаването му. Людмила Живкова го попита дали вярва във всичко това, а той най-безцеремонно, но все пак подчертано вежливо, я увери, че не само вярва, но е и убеден напълно в казаното. Трябвало и тя да бъде също така сигурна, че “скоро ще се разочарова от собствените си съмнения по този въпрос”.

Говори и индусът Кирет Джоши. Светослав Ръорих никак не го обича и когато бях в Индия, се изказа съвсем неласкаво за интелектуалните му способности. Дори бил разследван за корупция в министерството на образованието в Делхи.

Но Людмила Живкова го гледа така, както се гледа голям учен.

Или може би хитрува. От време на време затваря очи, сякаш за да прозре в дълбочината на изказаните от него мисли, а всъщност, както подозирам, така си отдъхва, създавайки впечатлението за съсредоточено внимание. По време на почивката, ме помоли да проверя дали сътрудниците ми са поискали в писмен вид доклада на “този индус”, защото той представлявал много влиятелни хора в Индия. (Светослав Ръорих ми подсказа, че е креатура или по-скоро информатор на най-силния и най-богат човек в днешна Индия – магната Тата, с когото Живкова общува идейно. Говори се също, че той, Тата, оглавявал Великата източна ложа...)

Особено я впечатли тезата на професор Кирил Василев за раждането, отглеждането и възпитанието на детето като творчески процес. И веднага: “Следва да го приобщим. Детето всъщност е в сърцевината на естетическото възпитание, което трябва да започва от раждането. Даже преди него.”

Казах ѝ, че на младини Кирил Василев посещавал беседите на Петър Дънов и дори отивал на лични откровения при него, а след това се отдал на партизанлък. Сега е сред най-видните ни учени...

Каза само едно “Хм” и отложи за по-късно въпроса за приобщаването му. Устройството за машинен автоматичен стенографски запис на изказванията, създадено у нас под ръководството на Стоянов – главният стенограф в Държавния съвет (неотдавна спечелил европейското първенство по стенография), удиви всички присъстващи на симпозиума. Рулата с отпечатаните изказвания, раздавани на участниците не повече от минута след като са ги приключили, предизвикаха фурор сред всички. Людмила Живкова няколко дни преди симпозиума съобщи за готовността на Министерския съвет веднага да подкрепи производството на устройствата, за които вече имало предварителни поръчки за около стотина от страна на “някакви американци”...

Николай Амосов сподели с мен, че в Киев вече десетилетие безуспешно се опитвали да направят нещо подобно, а тук такова устройство вече работи. Заявих му, че е с лиценз за продажба и затова съм го въвел рекламно в този симпозиум.

(...) Напрегнат бях около моето днешно заключително слово. Наблегнах върху необходимостта от многостранен подход към духовното развитие на човека и си позволих да завърша със стиховете от Данте “Тук душата трябва да е твърда и страхът съвети да не дава”. Имах предвид страха пред лицето на многолетната инерция и многото предразсъдъци, включително научните. Както и спънките пред търсенето на истината...

Алюзията за ада обаче видимо възбуди лицата на част от политическите ортодокси. И на клеветниците, разбира се. Блага Димитрова и Азаря Поликаров обаче начаса побързаха да ме поздравят за словото. (Те двамата винаги са заедно, като скачени съдове. В младините им тя беше влюбена в него, но той си избра руския, с която по-късно се раздели.)

Що се отнася до Людмила Живкова, тя приемаше подобни съждения като нещо напълно естествено за хората, тръгнали с (след) нея...

(...) Прощална среща с изтъкнати участници в завършилия симпозиум, сред които академик Николай Амосов, академик Петрянов-Соколов, проф. Плят от Калифорния, Паул Бьогелс от Холандия и други. Разбира се, и Людмила Живкова.

Николай Амосов ми шушне, че е приятно изненадан от нея, от нейните свободни мисли и от разкрепостения ѝ начин на изказване. Въпреки че е член на Политбюро, не четяла речите и изказванията си, както правели в ЦК на КПСС.

Допълних го, че и у нас “правят така” в повечето случаи. Но тя наистина е смела жена. И не само заради обществения сан на баща ѝ.

На лицето му хитра, но не лукава, усмивка. И толкоз.

Още на масата ѝ предадох ласкавите думи на академик Амосов за нея и тя искрено се зарадва. Изглежда, не беше забравила хапливата му реплика в началото на симпозиума. Взе да разсъждава за стила на речите и докладите у нас. “Вие, партийците, изсушавате всичко”, ми заяви тя, без да има предвид мен самия. Подсказа го жестът ѝ. Ръката ѝ се насочи към мен с дланта, сякаш ми казваше “недейте възразява!”. Отказах се, макар че ми се щеше да я питам за смисъла, който влага в думата “партийци”. Та нали самата тя вече е в Политбюро на тези “партийци”!

Когато го изпрацах на летището, Академик Николай Амосов обеща да ми изпрати своята нова книга за изкуствения интелект. Ако не я публикували там (подобна вероятност имало) щял да ми изпрати копие от ръкописа. Обещах му, че тук ще я издадем начаса като приложение към списанието, ако стане второто.

С Председателката си приличат по природосъобразния им начин на хранене. Академикът тежи само 47 килограма. Яде си спокойно захар, а солта отбягва категорично. На въпроса ми защо и животните ближат с удоволствие сол отговори, че и те търсят приятното. Така задържали и водата в себе си. Натоварва се физически всеки ден и ръкостискането му е силно като на земекопач. Гледам ги отстрани и им се чудя. И двамата са

вегетарианци и природолюбители в бита, а като личности са съвсем различни. Не съвсем, разбира се, защото и двамата чупят схеми и обичайни гледни точки, макар всеки в своята област.

Заяви ми пред нея самата, че се учудвал как в словото си съм успял да я представя хем като член на Политбюро, хем като докладчик, отворил пътя и на препирни.

Николай Амосов не знае, че и аз самият започвам да се учудвам как успявам да поддържам търпимост към мен от страна на всички видове началници и тогава, когато говоря еретични неща. Най-често се задоволяват с твърдението “нему всичко е позволено”, “такъв си е”, но основното, изглежда, е неяснотата в отношението на Главния към мен. Казват си: “Беше при него. После го махна, а след това го прати при дъщеря си. Нещо има. От нещо има кураж...”

Нескриваното благоразположение на началничката спрямо мен подчертава още повече съмненията от този род. Вече трета година никой от отделите на ЦК не ме е викал за инструктаж. Не е само от благоприличие (та доскоро съм бил завеждащ отдел, а сега инструктори да ме инструктират). Причината, изглежда, е друга. Да речем, че решат да го правят. Ами ако сгрешат пред Людмила Живкова? Ами ако ѝ се оплача?...

(1979) Японският хотел в България. Вечеря-среща на Людмила Живкова с генералния секретар на ЮНЕСКО, господин М,Боу. На вечерята сме поканени и ние – академик Николай Тодоров, поетесата Блага Димитрова, професор Азаря Поликаров и аз като директор на Института за култура.

Нищо особено. Ние, т. е. другите извън двойката Живкова – М,Боу, всъщност бяхме само фон. Личностен.

Най-вече ме впечатли обстоятелството, че с него тя се държеше като държавник и то като най-високопоставен представител на нашата държава...

Подготвя участието на България в Генерална конференция на ЮНЕСКО през следващата година.

(...) Вчера бях поканен от Председателката на нейна среща в домашна обстановка с група от изтъкнати “партийни другари” и не по-малко изтъкнати хора на изкуството. От партийните другари присъстваха министърът на външните работи Петър Младенов и министърът на международните икономически връзки Андрей Луканов. Изкуството беше представено от писателя Николай Хайтов, композитора Александър Райчев, певицата Мирела Френи, нейния съпруг Николай Гяуров и други. Присъстваше, разбира се, и Иван Славков – съпругът на Людмила Живкова. Аз не зная към кои да се причисля. Вероятно и другите се затрудняват в това отношение...

След няколко думи за добре дошли и за желанието на домакинята “да се видим в една по-естествена среда и обстановка”, започнаха наистина свободни и естествени разговори.

Присъстващите, това е разбираемо, насочиха интереса си най-напред към Мирела Френи и Николай Гяуров, които по това време бяха гости не само на Людмила Живкова, но и на страната като певци гастролъори. Говореше повече Мирела Френи и както е обичайно за големите певци и певици – за пренаситената им с много участия певческа програма, включваща големите оперни сцени по всички краища на света. Николай Гяуров превеждаше и уточняваше едни или други моменти от преживяванията и на двамата по творческите им пътеки от сцена към сцена. Приблжих се към тях и Николай Гяуров си спомни за мен с едно “о-о”, заместващо “Не сме се забравили”. В миналото, когато звездата му току-що изгриваше, той все още участваше с изпълнения в концертите, организирани от Централния дом на народната армия, където служех. Много добри приятели бяха с началника на спортния клуб ЦДНА, а отчасти и с мен, като негов заместник. По стар навик и сега се обърна към мен с “бате”, но не с “батето”, използвано почти постоянно от Иван Славков, а с истинското. (Навремето в компанията на трима ни аз бях най-възрастният.) По незначителни пътеки на мисълта Гяуров асоциира онова наше време със спомени за вълненията му около липсата на “хубав, подобаващ за конкурса костюм в Париж”. И припомни личния благороден жест на Антон Югов (нали били “от един край, нашенци”) и се зае да превежда на Мирела Френи за подарения му костюм от тогавашния министър председател. Людмила Живкова почти изненадано ме запита “така ли е станало?” и отново продължи започнатия разговор с Николай Гяуров.

Композиторът Александър Райчев ни осведоми, че усилено пише нова опера – за хан Аспарух. Толкова се вживял в операта, че дори ханът му се явявал на сън и кой знае защо не другаде, а около една река в Украйна...

Луканов или Младенов (някой от двамата), спомена за децата на домакините и Иван Славков начаса ни показа по-малкото – Тошко, както го наричаше той. Всички го харесаха. Опасявайки се вероятно от някакъв неудобен за нея въпрос по повод на децата ѝ, Людмила съобщи, че отива да доведе и дъщеря си. След малко обаче се върна сама и ни осведоми, че тя била “по особена, отказала да бъде изправяна на показ”.

Хрумна ми да предложи на Френи и Гяуров, като световни артистични величия, да напишат автографите си върху една от салфетките, като подарък за малката Евгения. Мирела Френи прие това предложение с охота и започна да пише, но Николай Гяуров ни упрекна, че сме взели най-обикновена салфетка и затърси с очи друга, по-добра. Дадох им платнена, с каквато УБО беше снабдило срещата, и те написаха посвещенията си. Отидох до Людмила Живкова и показах автографите им и тя просто се затича с тях по стълбите за към горния етаж. Върна се отново без момичето, но с лице, озарено от нежна и доволна майчинска усмивка.

Разговорите се задълбочиха в различни насоки и това разчлени присъстващите на двойки и тройки. Само Людмила Живкова като домакиня контактуваше ту с едните, ту с другите...

След активните разговори и вече привършващия коктейл, съзрях Младенов и Луканов уединени до прозореца на салона да обсъждат някакъв въпрос. Но с тих глас. Случайно успоредихме с нея поглед към двамата и за да ѝ обясня своя интерес към тях, подхвърлих, че се чудя дали не обсъждат кой за какво ще докладва за ставащото в нейния дом.

Получи се като в случаите, когато децата възкликват: “Теб да бият!”, защото са изrekli едно и също. В случая се оказа, че и двамата наистина сме имали предвид едно и също. Нейното “да” и с допълнение: “може би да”, беше повече от красноречиво.

На пръв поглед подмятането ми беше напълно алогично. Над тях и нея в йерархията стоеше само баща ѝ, а те не можеха да му докладват за станалото в собствения му дом, освен ако не я хвалеха за нещо. Мислите ни следователно имаха предвид други адреси на осведомяване и оценки... (Между другото: Андрей Луканов в тази компания странеше от мен като събеседник дори и тогава, когато просто беше необходимо да ме поздрави.)

Окуражен допълних: “Не само кой какво, но и кой на кого?”

Кимна в смисъл “Да правят каквото щат” и ме остави, за да си отговарям сам на въпросите и съмненията...

(Значи знае неща, за които аз само се досещам...)

Запъти се с вид на домакиня, грижовна за всички свои гости, към Николай Хайтов, който беше започнал да гледа на кафе, съпровождайки вглеждането си в чашките с различен род тълкувания. На Мирела Френи – за добрия съпруг, на Гяуров, че му предстои още “куфарен живот”, което означаваше “Още дълъг певчески триумф” и т.н.

Композиторът Александър Райчев му предложи да гледа и на Людмила Живкова, но Хайтов отказа с неговата вежлива безцеремонност. На всеослушание заяви, че на нея не ѝ трябвало нищо. За какво да ѝ гледа, щом като си имала всичко. И власт, и пари, и обществено уважение.

Тя пък отмина с усмивка на разбиране казаното от Хайтов, заявявайки, че не “пие такава питие”, каквото е кафето.

Забелязах, че Хайтов не се приближи нито веднъж към Андрей Луканов и Петър Младенов, въпреки че камерно малкият брой гости ни предразполагаше към това. Но и те (имах предвид главно Луканов) не го направиха.

Макар че с Хайтов сме се виждали преди срещата само веднъж, при гледането на кафе ми смигна съзаклятнически. Вероятно бе забелязал, че съм учуден от готовността на някои от присъстващите да му повярват като гадател. Или защото малко преди това изпратих по него поздрави на Жени Божинова, съпругата му, с която навремето, като колеги във вестник

“Народна култура”, заедно преживявахме проблемите му и ми оказа ценна помощ по повод на един английски текст за феноменологичната философия...

В продължение почти на три часа любопитни сцени на размисъл, скрити и открити пластове на осведоменост, майчински преживявания, съчетани с различни “подходи” към хората на изкуството и кой знае на какво още.

Най-вече стана очевидно, че домакинята ни започва да се проявява и като обигран политик. И като “печен човек”, (както би казал и то съвсем на място един от сътрудниците на Александър Лилов)...

(1980) Готвим се да летим за Белград. Ще участваме в Генералната конференция на ЮНЕСКО.

Излитането се отлага вече за трети път. Людмила Живкова все насрочваше заминаването за “след около час”. Беше за преди обяд. После за след обяда, докато се свечери. Запръска дъжд...

Все пак вече сме на път.

В самолета ме помоли да седна срещу нея в купето за началниците. Забелязвам за трети път, че сяда с гръб към полета.

А небето жълтее и червенее. Опашките след самолетите, наглед съвсем бели щом ги гледаш откъм земята, в действителност са само пушек и мърсотия. Хубавият хоризонт от светлинните преходи на залеза сега е прерязан от тъмни линии пушек на вече изгорял бензин, които едва ли не миришат...

Още преди излитането ми заяви, че тежката машина можела да се управлява и от съзнанието, от неговата скрита, по-скоро неразкрита, сила. Имало не един случай, при нейно присъствие и с участието на нейното съзнание, когато са били предотвратявани самолетни катастрофи. “Вероятно ставало с предсказания и прозрения в бъдещето”, си позволих съвсем предпазливо да забележа. Също както при Достоевски, който, както се твърди, сутринта уведоми съпругата си, че, както му се струвало, ще умре в същия ден привечер, или преди да настъпи нощта. Людмила Живкова ме поправи. Вместо “ще умре” подчерта думите “ще се прости” със живота, интерпретирайки ги в духа на теософската теза, според която човек не умира, а само напуска тялото си. “Не с всички става това, разбира се, но това е доказано”. И приключи с темата.

Учудването ми, по-скоро скептичното ми мълчание беше прието от нея благосклонно и с многозначителна усмивка. Сякаш ми казваше: “Още на колко неща ще има да се учудвате...”

Заговорих я за господин М, Боу, който неотдавна проявил особен интерес към научните начинания на Института. “Умен човек – промълви тя. – Но колко още драми има да изживее, които ще започнат в най-скоро време! За него ще дойдат тежки времена. Предчувствам това.”

Направи още няколко подобни предвиждания, но по отношение на други хора и институции...

Вниманието ми можеше да се възприеме като поощрение да споделя още неща в тази насока и затова преминах към доклада ѝ за пред асамблеята на ЮНЕСКО. Призна, че тъкмо той е причината за късното ни тръгване от София. (Тя сама пишеше изказванията си. Даваше ги понякога за редактиране и за отстраняване на грешки. Но рядко.)

Белград ни посрещна също навъсено и с дъжд.

(...) Днес сутринта още с влизането си в модерната сграда за конгреси попаднахме на хората от югославската сигурност (УДБА). Открито и без заобикалки ни съобщиха, че са от тази система за сигурност и ни накараха да седнем пред статичен фотоапарат, за да ни направят снимки за пропуските, с които единствено можем да се движим по време на асамблеята. Любопитно е, че Людмила Живкова прие това разпореждане като нещо обикновено и от само себе си подразбиращо се. Без видимо възражение. Изглежда е свикнала с действията на охранителите, свързани с пазенето на важните персони. Възприе го като част от личното си всекидневие. Седна чинно на стола пред фотографа, който правеше моментни снимки “ан фас”, както при затворниците.

Беше свършено различна от предишния ден, когато се държеше по-особено. Сега беше делова, със земен поглед към нещата. Усещаше се само възмущението ѝ за това, как ще бъде посрещнат доклада ѝ. “Най-вече от руснаците”.

Докладът ѝ беше приет почти с възторг от Общото събрание. Там обикновено не се ръкопляска и не се прекъсва говорещият. При нейния доклад имаше и едното, и другото. Когато се връщаше към мястото си я посрещаха делегати, надпреварващи се да ѝ подадат ръка за поздравления. Поздравявах я за нетривиалния начин на поднасяне и разясняване на проблемите. Именно този доклад направи водената от нея наша делегация център на внимание сред участниците в Общото събрание.

Съветската делегация беше поставена в много неизгодно положение от изказването на проправителствения и все още официален представител на Афганистан в тази организация.

Делегацията на ГДР пък беше почти блокирана. Властите в ГДР били арестували за шпионаж постоянния им представител в ЮНЕСКО, а той според нейния устав е подчинен направо на генералния секретар, какъвто е господин М,Боу. В своето слово той едва ли не наруга за това правителството на ГДР и хората от нейната делегация мълчаха като виновни през цялото време на събранието.

В почивката ми направи впечатление подчертаният интерес от страна на цялата китайска делегация към българските детски рисунки. Ректорът на Пекиния университет за чужди езици даже сам ми поднесе визитната си картичка и изрази надеждата за бъдещо плодотворно сътрудничество с

института, който ръководех. Побързах да съобщя на Живкова за разговорите с китайците, но тя остана безучастна, въпреки че наблегнах върху многото положителни страни на подобно сътрудничество. Можехме да се превърнем в начинатели на сдобряване между Китай и Съветския съюз. Но индийско-китайското съперничество, изострило се тези дни, явно я е настроило против китайците и още по-благоклонно към Индия...

Концертът на Българската филхармония под ръководството на нейния диригент Константин Илиев беше музикална прелест. След концерта поздравих маестро, с когото се познавахме отдавна. (И като лектори по естетика пред различни културни институции. По въпросите на естетиката той беше и сега си остава сред най-красноречивите и най-убедителните лектори. В това отношение му съперничи може би само композиторът Димитър Христов.)

От ръкомахането диригентът си беше разпрал подмишницата на фрака. Посочих му разпраното, а той изтърси шега, лека и много находчива, но не за пред всички. Сподели с мен, че искал да говори с Людмила Живкова за нещо отчасти лично, но донякъде важно и за обществото. Каза ми го като молба за среща с нея. Ставало дума за завръщането от емиграцията на Букурещлиев – музикант, който според него бил истинска гордост на нашия народ и неговата култура. Не само музикална.

Тя сама дойде сред музикантите и ги запознах. Казах ѝ, че маестрото желае нещо да ѝ каже и ги оставих насаме...

...В обратния път бях далеч от нея, но ме смутиха някои от потвърдилите се нейни предсказания и прозрения още при тръгването ни за Белград. Включително за хора и събития далеч от България...

(...) Програмата за Владимир Илич Ленин. Среща-разговор “Ленинизмът – символ на социалното и духовното обновление на света”.

Тази програма допълни с нови черти образа на Людмила Живкова, а покрай нея – и на други хора от обкръжението ѝ.

Съветската делегация беше с повишено самочувствие и с добро настроение, въпреки че във Велико Търново наш научен сътрудник успял да го помрачи с критиките си (според един от членовете на съветската група “с изстъпленията си”) по отношение на Сталин. Обидил им държавата. Може ли, питали се те, посредствен политик да ръководи такава велика държава и нейните велики дела?...

Недоволството им стигнало до Людмила Живкова, която пред тях обещала да проучи въпроса (обичайното успокояващо средство на началниците да обещаят мерки, които обаче едва ли ще изпълнят)...

Непосредствено преди срещата с някои от съветските участници в конференцията Людмила Живкова ми заяви, че знае за изказването “на оня, вашия сътрудник” за Сталин. Тази критика обаче тя не можела и не желала да опровергава. “Фактически е бил прав, но му липсвало нещо в културата на научно поведение”.

(...) Днес другарката Людмила Живкова показва и стил на началническа безцеремонност, напълно различен от нейното обичайно държание с културните дейци.

Поканен бях от нея “за кратка среща”. Предполагах, че желае да обсъждаме нещо важно. Може би отново някоя от големите теми на философията. Пристигнах пред кабинета ѝ пет минути по-рано от съобщения ми час за срещата. Заварих Милко Балев, станал вече и секретар на ЦК, да чака пред кабинета при секретарката. Измънкахме и двамата нещо като поздрав. От доста време отношенията ни станаха хладни. Седнах мълчаливо насреща му.

След като се чу сигналния звънец, секретарката чевръсто се вмъкна в кабинета с предразполагащ израз на лицето, отправен към него, и с обещанието, че вероятно ей сега ще му отвори вратата, за да влезе. Сигурно е чакал пред кабинета на Живкова доста време.

Секретарката наистина излезе бързо, но покани не него, а мен.

Влязох. Мислех, че тя ме кани за нещо спешно, защото пререждането можеше да означава само това.

Оказа се друго. Започна разговор на свободна тема. Ей тъй, за да се разговори. Сподели, че се е занимавала с Хегел, чиято идея за “Абсолютния дух” била в същината на Еволюцията и ако не разбираме този автор то е, защото е достигнал нещо непостижимо за простосмъртните. И за много от великите хора.

Мина повече от четвърт час. В задавания се преход към друга тема понечих да стана, за да не преча на работната ѝ среща с Милко Балев. “Нека почака! Той ще почака”, успокои ме тя и започнахме още по-дълъг и за мен доста интересен разговор...

Постъпи с новия секретар на ЦК точно така, както се постъпва с подчинен, който като такъв няма право да се притеснява и да губи търпение (та нали това му е работата!).

Напуснах предверието на кабинета със стипца в душата. На нея той не може да стори нищо, но на мен със сигурност няма да прости...

Но друго е по-важно. Дали и у нея вече не се разгръща потискащата, но честа метаморфоза от романтичния порив към властничеството, която е погубила не едного? Например Стефан Стамболов. Знатна дама, казват, дори счутила ваза върху олисялата му глава, тъй като си позволил да се държи с нея като човек, който си мислел, че всичко му е позволено...

(...) В последно време Людмила Живкова започна да ме подпитва за неща, които очакваше да зная като бивш ръководител на Информационно-социологическия център на ЦК на БКП. Така и вчера, когато изненадващо ме запита какво мисля за Тито.

Изказа предположението, че може би и той “също е масон”. Кой бяха другите (“и той” означава, че има предвид и други) не ми стана ясно. И не

можех да предположа, понеже тя го каза в разговор за проблеми, които трудно можех да свържа мислено с Тито.

Разбрах, че се взирала в неговата нестандартност като комунистически ръководител, както и в склонността му да търси образците на личното си поведение в обществения живот на западните страни. Премислила даже до коя степен на масонско посвещение би трябвало да е достигнал. Предполагала, че вероятно е получил 33-та степен, сиреч най-високата степен на посветеност в тази среда.

“Свободният поток на съзнанието”, който тя, подобно на едноименния литературен стил, обичаше да отприщва, в случая подтикна и мен към словоохотливост. Осведомих я и за неща, научени от източници на Информационно-социологическия център на ЦК. Първоначално имах колебание дали да давам такива сведения, тъй като вече не бях на работа в този Център, но тя е в състава на Политбюро, чийто информационни потребности Центърът продължаваше да обслужва. Тя също е от “голямото добро утро”, в известен смисъл от най-голямото, и значи може да се проявя като “информатор от запаса”. Разбира се, ако зная отговорите на въпросите ѝ.

Започнах след уговорки, отправени към мен самия. Мисля, че ме разбра и това именно ме убеди в целенасочеността на проявения ѝ интерес към Тито. Очаквала е да узнае дали в този Център има нещо и за него (както това се предполага и за други чуждестранни личности).

Започнах с предположението, че Тито не е Тито. (Слушаше ме изненадана.) Има основания да се предполага (нарочно наблегнах на този термин), че сегашният Тито, този, когото знаем, е подменил истинския. Когато се завърнал от емиграция в Съветския съюз, майка му развълнувано е обикаляла селището, за да се хвали на близки и на познати, а след няколко дни “като побъркана” е заявявала: “Това не е той. Моят имаше на ръката белег още от момче. Добиче го ухапа. А тоя няма!”. Дража Михайлович, шефът на хърватските националисти, също казвал, че Тито не е хърватин. Не говорил добре на хърватски. И още по-чудно – не знаел да псува. (Това е нещо като генен признак за сърбите и отчасти за хърватите.) Знае се, продължих, но вече с установеното около Тито, че насън е говорел на някакъв централноазиатски език, нещо, което не се вписва в нито една част от официалната му биография.

Знае се също, че Тито като младеж е попаднал в Русия по време на войните и последните свидетели за него си го спомнят от събитията в Кронщад.

Предполага се (въз основа на сведения, не изключващи и друго тълкувание), че в Съветския съюз са използвали името и биографията на истинския Тито, загинал или изчезнал в тези събития или нейде в гражданската война, за да подготвят техен активист за Югославската компартия.

Предполага се, също така, че Тито е бил кадър на Берзин, тогавашен шеф на съветските разузнавачи, но след туй разжалван от Сталин. И с това се обяснявал донякъде и сталинският натиск върху него преди войната, по време на войната и дори след нея, когато Тито вече е героичният маршал Тито.

Това са сведенията и предположенията, които й съобщих като основа за достоверни разсъждения. Всички други приказки за Тито считах за плод на произволно въображение...

Заявлението ми, че Тито не е Тито, учуди Людмила Живкова със своята парадоксалност и след обясненията ми изглеждаше някак си обърквана. Стори ми се, че се замисли и върху казаното от мен за предполагаемите връзки на Тито със секретните служби на Съюза, а може би и с английските. Затова побързах да заявя, че подобни връзки съвсем не са рядкост сред политиците и от миналото, и в нашата съвременност. Секретар на гръцката компартия е бил човек на английска секретна служба и като такъв успял да разоръжи партизанското движение в страната. Генерален секретар на комунистическата партия в една от балтийските републики до края на Втората световна война е бил в същото време министър на полицията в буржоазното правителство и като такъв е бил призван да се бори и срещу нелегалната дейност на комунистите. Със секретните служби, свои и чужди, тайно са били свързани много висши политици в редица европейски страни от миналото. Вероятно и днес. Заявих също, че връзките с тайните служби и системи, работата в тях, както и членуването в тайните общества, ми изглеждат като задължителна предквалификация на голяма част от политиците. Включително и на най-важните.

Съгласи се, отбелязвайки, че и нейният баща известно време след Девети септември е бил в МВР.

Поправих я, че става дума не за такива връзки, а за тайни връзки, паралелни със сановите или показните им дейности.

Сепнах се. С тази моя поправка започнах да навлизам в опасно тресавище. Добре, че тя самата ме подсети за подобни връзки и на хора от изкуствата. Веднага се съгласих и споменах за Даниел Дефо – авторът на “Робинзон Крузо”, както и за хипотезата, че Шекспир всъщност е бил известния навремето разузнавач Мърфи. И прочие.

Добре се получи, защото ако ме беше запитала какво друго имам предвид за баща ѝ, опровержението от негова страна можеше да ме въввлече и в беди. Кой знае какво можеше да е...

(1980) Поредна международна среща-разговор “Ролята на културата за развитието на човека и обществото”.

По време на коктейла тази вечер, даден от Людмила Живкова за участниците в срещата, установих, че в показното ѝ внимание към

интелигенцията се очертава все по-ясно и стилът на прагматичния политик.

Обикаляше присъстващите с чаша чай в ръка, показвайки готовност да разговаря с всекиго. Особено с гостите от чужбина. Откликваше благосклонно и с явно изразявана готовност за отклик на желанието им да поговорят с нея.

Към нея се приближи наш философ, когото явно не познаваше. Пригответи се за разговор с него. Поощрен той започна с “Другарко Живкова...” и това изведнъж я преобрази. Сепна се и побърза да го подмине. Просто го отстрани, за да се доближи до друга група.

Останах изумен от силата на гена, който е пренесъл у нея непроменен начинът на баща ѝ да общува с “натегачите”. Освен това, ако си му необходим, отваря обятия. Иначе просто не те забелязва, дори да си се изпречил с цял ръст пред него. Отминава те или те изхвърля от своя прагматичен интерес. Вече не си част от неговите дела...

Междувременно тя се приближи към мен и съпругата ми. Познаваше я от предишна среща в тесен кръг. Заговори обичайни за подобен случай неща. Стана дума и за децата. Сподели, че освен радости те създавали и главоболия. При нея повече по-голямото, момичето. Било вече в съответна възраст, много умно, но амбициозно и неотстъпчиво. И добави: “Моят приятел, Вашият съпруг, ми е обещал да я прави социолог на културата, като порасне, но какво ще стане не знаем”.

“Най-често децата сами си избират пътя”, отвърна Маргарита.

Людмила Живкова се запъна на думата приятел, защото тя в случая можеше да прозвучи превратно. Особено пред жена ми. С Людмила Живкова сме в много отношения съмишленици и тази дума наистина е по-сполучлива, но и моята Маргарита знае, че за началничката сред жените се говорят разни неща. Говорят се и за мен, така че, както изглежда, и тримата останахме с потулени мисли, извън моето потвърждение на обещанието ми непременно да направя от нейното момиче социолог на културата...

Усмехната, както изглежда не само от вежливост, Живкова се запъти към друга група...

(...) Днес споменах пред Людмила Живкова, че на една среща с учените от БАН баща ѝ се изказа остро против Тончо Жечев. И то публично. Не пряко, но критично за ръководения от него институт на БАН. Тя отвърна с едно “хм”, допълвайки го обаче с твърдението, че на Тончо Жечев тепърва ще му изгрива звездата.

Каза го с тон на ръководител, който вече е включил Тончо Жечев в бъдещия си екип. Разбира се, без подтекста “нека баща ми се изказва, както ще”, но в заявлението ѝ за бъдещето на Тончо Жечев се съдържаше и подобна мисъл – доказателство, че вече има и своя, но неоповестена кадрова политика.

(...) По повод статията на Искра Панова против книгата на Тончо Жечев за Одисей, министър-председателят Станко Тодоров посъветвал присъстващите на служебно съвещание да се запознаят с нея. “Ако не сте чели статията на Искра Панова в списание “Философска мисъл”, трябва да я прочетете. Много интересна и много правилна статия”, заявил им той пред очевидец.

Соня Бакиш вероятно е похвалила пред съпруга си своята отдавнашна колежка от КНИК (Комитет за наука, изкуство и култура) и ремсова съратничка на Станко Тодоров. По онова време Искра Панова беше заместник председател на Комитета, а Соня Бакиш – личен секретар на Председателя му – Вълко Червенков.

Разпространява се и мълвата, че Тодор Живков дал съгласието си за публикуването на статията. Прочел я (нещо, в което се съмнявам) и й дал път.

Ще питам Добрин Спасов, който е в редакцията на списание “Ново време”. Но Людмила Живкова уважаваше Тончо Жечев и идейно. Вероятно в отношенията им има и “индийска следа”...

(...) При мое отсъствие в една подкомисия в ЦК, за причините на което тя знаеше много добре, попитала къде съм, та не ме виждала сред присъстващите. Не ми е известно какво са й отговорили (пък и нямало кой да стори това, понеже тогава никой от тях, освен тя самата, не ме управляваше), но явно е използвала случая, за да каже пред всички мнението си за мен. Заявила им, че без моето участие не е минавало нито едно от големите научни, общокултурни и идеологически начинания на Комитета през последните години. Както ми разказаха, не е гледала никого в този момент, за да не създава впечатление, че упреква конкретни лица (каквито безспорно е имало и тя ги е знаела...)

Очевидно по този начин е защитила не само мен, но и всеки друг, който е в крак с нейните усилия за развитието на родната култура.

В нашата среща, последвала съвещанието на комисията, не ми спомена нищо по този повод. Аз обаче подех по свой почин разговор за тази случка, за което й благодарих. Но също така заявих, че с това тя всъщност е изострила настроението на моите приятели, в кавички. Само отвърна: “Нека все пак да знаят!”.

Също като таткото. Той съобщава на някого, че другите съвсем не го обичат, но той, Тодор Живков, го познава като добър и като способен другар и затова нека бъде спокоен. Или: бутне някого от заемания ръководен стол, а след това, като негов защитник го възстановява на друг. Как иначе? Нека всеки вижда върха на обувките си. И да знае кой го пази. Пита за някого какво е отношението на местните другари към него и като узнае, че не го обичат, макар и да е способен, именно него издига за техен ръководител или началник.

Хич не ми се щеше да мисля, че нещо подобно става и с мен. Но дори да е така, добре е, че с това свое изказване началничката е забранила (най-малко на двама, трима от присъстващите в съвещанието) да ме закачат по какъвто и да е начин...

А може би е имало и нещо друго около мен, за което (още) не зная...

(...) На път за град Кюстендил, по повод насрочена от Председателката на Комитета среща с окръжното партийно ръководство и с художествената интелигенция на окръга, служебната ми кола се включи в общия кортеж. След около половин час колите се забавиха и спряха на едно възвишение. Оказа се, че са избързали за определеното място за среща със Станко Димитров – първият секретар на партията в окръга. След малко ето го насреща и него. Скочи от колата и с вече изпробван маниер и насрещни думи се запъти към Людмила Живкова. Стана ми ясно, че церемониалът и към нея, макар и приглушен, вече е както към баща й...

На полагащия се за случая обяд във вилата на окръжния комитет Станко Димитров оглежда компанията с едва скрито любопитство. Досега тук е приемал главно партийни и държавни лица, а сега домакинства на малко по-особени личности.

И наистина, тук обстановката и взаимоотношенията бяха по-свободни и без тостове, без чинност и придържане към определен протокол. Наистина ставаше дума за среща, не за някакво съвещание.

Масата беше отрупана с лакомства, сред които и заръчаните отрано оскъдни и профилирани ястия за Людмила Живкова. Двама от присъстващите, за които се знаеше, че “тримирят” по примера на Председателката, оглеждаха тайничко натрупаните върху масата пълни чинии и се стараеха да прикрият мнението си за нас, другите. Любомир Левчев и Александър Фол пък подемат своеобразна игра, за да ги подразнят. Включих се и аз. Споделяме си гласно кое е по-вкусно, опитваме едно след друго ястията, пийваме си, изказваме задоволството си... Александър Фол, на всичко отгоре, смуче цигара след цигара. Замислих се. Може би и те, двамата въздържащи се, ни отдумват наум. Възможно е дори да ни съжаляват за показната ни лакомия.

Людмила Живкова наблюдаваше внимателно тази наша игра, но се държеше престорено безучастно, макар че в себе си сигурно подкрепяше не нас. Отклоняваше я понякога само разговора й с първия секретар на окръжния комитет, който я въвличаше в проблемите извън културата, явно съвсем несъответстващи на обстановката около нея. От време на време отправяше съпричастен поглед към въздържателите. Но толкоз.

Професор Илчо Димитров ми подшушна съзаклятнически, че “бузите им” съвсем не говорели за строги диети. Съгласих се, но в същото време се почувствах и виновен пред тях. Те не ни гледаха така високомерно и през стомасите си, както го правехме ние. И сякаш за самокритика отвърнах с въпрос дали нашите вратове са по-хилави от техните.

“Та точно за това е думата, но не го крием”, отвърна ми той...

Илчо Димитров е от град Дупница и както подразбирам, има доста съмнения относно преддеветосептемврийския героизъм на кюстендилци. И за още по-раншния. На път за музея “Ильо войвода” ми шепне и друго. Имал впечатлението, че от всички представители на изкуствата най-себични и, за да го кажел по-меко – най-индивидуалистично настроени, били живописците. “Знае ли Живкова, ме пита той, че съюзът на художниците нехае за гроба на своя бивш председател, големият художник Никола Мирчев, въпреки че той наистина заслужава признание и от страна на своите приемници, не само на обществеността ни”. (Неотдавна за запустелия и занемарен гроб на Никола Мирчев ми спомена с озадачение и професор Иван Николов, с когото вероятно са се познавали лично, от затвора...)

В твърдението на Илчо Димитров за себелюбието на художниците като че ли има нещо вярно. Например Светослав Ръорих нито веднъж не похвали баща си като художник. За него винаги говореше само като за изследовател и мислител, като за баща и прочие...

Художникът професор Асен Василиев ми шушне и за “особнячеството” на Владимир Димитров – Майстора. За него той, професорът, имал собствени и негови (на Майстора) бележки, които били изключително интересни и в пълно съзвучие с “Людмилините” идеи. Написа на салфетка свидетелство за срещата и ми я завеща за спомен. Мой и на Института. Прочетох го и го питам шеговито дали случайно е написал “разбитие” вместо “развитие”, а той само скри една дяволита усмивка в голямата си брада. Не поправи грешката.

(1981) Отново пътуване за и връщане от Индия. Там какво ли не...

Но вече съм в София, преизпълнен с впечатления и с богата и любопитна информация.

Пребиваването ми в Индия този път беше наистина нещо открояващо се във всяко отношение. Много впечатления, и то чудесни, почти романтични в очертанията си, такива, каквито отрупват съзнанието вероятно само на най-добре обслужваните туристи по света. Научих доста любопитни неща. Много от тях са подходящи именно за дневниково четиво...

Но за тях утре или в някой от следващите дни. Не по-късно, за да не избледнеят.

Сега накъсо (кой ли се изразяваше така?), за да не изчезне свежестта им.

Първо. През цялото време на посещението Людмила Живкова беше с бодро настроение и в оживление, подобно на онова у дошлите на празник в родното си село. С нас, участниците в делегацията, тя се държеше като гид, който преди всяка от планираните срещи сякаш ни казваше: “А сега пък какво ще видите!”

Жените (включително и тя, въпреки полагащата ѝ се въздържаност като ръководител на правителствена делегация) се захласнаха по министър-председателя на щата Прадеш. Този млад мъж беше красив като в “Приказки от хиляда и една нощ” и човек с въздържана, но подчертана галантност към жените и с източна вежливост и дипломатичност към мъжете.

Учудващо екзотично протече и посещението ни в Адиар – имението-паметник на теософското движение край град Мадрас. Било е резиденция на Елена Блаватска. Библиотеката ме изуми с множеството от ценни книги и с други културни ценности.

Посещението ни в град Аурувил пък беше връхната точка в наситения с изключително интересни преживявания ден. Дори претоварен от впечатления, всяко едно от които толкова силно и озадачаващо, че се затруднявам да ги степенувам дори в моето съзнание...

В самолета за към Делхи споделих с Председателката впечатлението си от една почти скрита картина сред множеството от нейни слушатели по време на срещата ѝ със жителите на този измислен, но чудноват град. Двама от тях, както подразбрах от шушукането им, преселници от Белгия, се питаха дали тя наистина е във висшето ръководство на Българската комунистическа партия. И нима комунистите в България мислят точно така, както тя го прави в момента? Людмила Живкова не откликна, тъй като аз не зададох въпрос, а ѝ го съобщих като нещо любопитно и много важно както за нея, така и за страната ни. Но явно подреждаше в съзнанието си някакъв словесен отклик, който обаче не дочаках.

Но там стана и нещо друго с двамата белгийци.

Стоях изправен зад тях и тяхното момиче. Бяха получили от нашата делегация не само розови клонки за засаждане, но и няколко кутии с лакомства. Вслушани в словото на Людмила Живкова, майката скришом зад гърба си поднасяше на детето отворената кутия с бонбони. Върху бонбоните обаче съзрях да се боричкат две ръце – тази на момичето и ръката на таткото, грубо съперническа с нейната. Удивен бях от силата на инстинкта. И от гротеската – поклонници на духовното, а виж ти, боричкане за сладостта дори със собственото си дете!

...

Впечатли ме и дори ме озадачи рязката промяна в тонуса и в мисловната нагласа на Людмила Живкова в деня, по-скоро още от момента на отпътуването ни от Делхи. До вчера, дори до сутринта, включително и сутринта, будра, жизнена и възторжена, а сега, още в първите часове на пътуването за към нас, за България, се оказа затворена в себе си и обзета от някакви мрачни предчувствия, със съзнание, изпълнено вероятно с надземни мисли и въображаеми картини. В град Ташкент, при попълната спирка за отмора и вечеря в приемната на летището, дадена от съпругата на Първия секретар на Узбекистан, тя почти не говореше, а се беше взряла

в някакви изчисления. Любомир Левчев (щеше му се да я оправдае пред гостоприемните домакини) подхвърли, че в момента имала да премисля и да изчислява хиляди неща, а тя като на шега, но всъщност напълно сериозно, уточни: “не хиляди, а милиарди”. И почти само от благоприличие се опита да влезе в контакт със знатните особи, които явно бяха учудени от нейната затвореност. На идване я изпратиха за Делхи контактна, свежа, бодра и енергична, отчасти и словоохотлива, а сега?...

В самолета пък води поединично разговор с всеки един от членовете на делегацията. Като за прощаване. Мен кой знае защо остави последен. Разговаряхме почти до кацането на пистата в София. Разговорът ни ме натовари, дори претовари, с нейни надежди и очаквания за дела в предстоящото...

По-важно (но от що?) било да се съсредоточим в голямото дело, на което сме се посветили. Нему дължала и изтощителното пътуване само след няколко часа за към другия край на света – към Мексико. Макар че го уличавали в банкови машинации, тамошният президент, г-н Портильо, бил с голямо въображение и истински поклонник на идеята за световно братство. И каква душевна сила имал. Оженил се за жена от улицата. От любов, но и напук на тамошните консерватори...

(...) Два три часа след пристигането си от Индия тя замина направо за Мексико. Чудя се как издържа на този тежък режим на пътешествия...

(...) Вече е май, но съм в болница и на два пъти получавам бели цветя от името на Председателката...

Хем трогателно, хем озадачаващо...

Вероятно са ме урочили в зла болест. Моята Маргарита при посещенията си в болницата се усмихва престорено ведро и ме хвали за многообещаващо здравословния ми вид. Нея и нейните тревоги разбирам много добре. Но ето, че, както изглежда, вече ме отписва и Людмила Живкова...

Във времето на моето юношество присъствах на необичайна случка.

Надвесилата се над Павлето (малкия на ръст, но голям наш художник) гърдеста и с цигарлък в ръка госпожица от кръчмата “Куцото куче”, интимно му казваше нещо. Отстрани изглеждаше, че флиртува с него, оставяйки в съзнанието ми неприятен спомен дълги години след това. Взе три шоколадчета от кутията с късметчета, които продавах, и ги остави на масата пред Павлето и пред приятелите му, за да ги платят. И кръгом отново се запъти към тезгяха с наредените върху него ракиени шишета.

За тази случка си спомних чак през 1958 г., когато разговарях за Павлето с художника Иван Матеев. Той бил там, на масата в компанията с Павлето. Разказа ми, че госпожицата не се е подигравала с художника, както ми се стори тогава. Напротив, казвала му: “Мой човек, остави ги тия, нормалните!” (Всъщност вместо “остави ги” изрекла тлъста псувня.) Наглед, по думите на моя познат, “сваляла” художника, а в действителност

свързвала съдбата си с неговата, причислявайки се сама към социално ненормалните, тоест към социалните джуджета по онова време...

Не означават ли изпращаните ми цветя нещо от рода на: “Те здравите и ние, другите...?”

Защото явно е, че нещо я гложди почти съдбоносно. Но не зная какво?

(...) Костадин Чакъров, един от добре осведомените сред личните ѝ сътрудници, ми съобщи, че през последния месец била в Боровец като в санаториум. Не на почивка. При това баща ѝ бил заедно с нея. Подпитвала грижовниците около нея дали той знаел за нейното състояние.

Какво ли е било?...

(...) Онзи ден заръчала на нейния шофьор да ми каже, че ще ме покани в Боровец, за да си поговорим. След няколко дни щели да ми съобщят в кой ден ще стане това. “Да си поговорим”! Обичайно все “нещо обсъждаше” с мен, както и с другите от близкия кръг, а сега “да си поговорим”. Може би Кирчо, шофьорът ѝ, ми го е казал така, без да знае за тези семантични оттенъци на думите...

(...) За смъртта на Людмила Живкова научих днес, на другия ден след станалото, в около 10 часа преди обяд. Костадин Чакъров с приглушен глас ми заяви по телефона “Почина снощи” още преди да му задам някакъв въпрос, да му кажа дори “здравейте”!

Бързо отидох в ЦК. В кабинета на Костадин Чакъров вече беше дошла и Вера Ганчева. Обсъждаха случилото се. Съобщих им, че предишната вечер към 17 часа се обадох горе, във вилата, за да узная кога да отида при нея в Боровец. На петолъчката се оказа Димитър Мурджев, който приятно ме изненада, че тя вече си е тук, в София. Помолих го да ѝ предаде за обаждането ми и той ме увери, че ще го стори. А ето сега...

Изненадаха се. Чакъров съобщи, че това е било само преди около час, час и половина до смъртта ѝ...

Последваха най-различни въпроси, повечето без пълни отговори, но и с разсъждения от различно естество.

Вера Ганчева най-добре изрази случилото се, заявявайки, че със смъртта на Людмила Живкова си е отишъл безвъзвратно един много голям исторически шанс за България и за българската нация.

И това нейно заключение си беше безусловно вярно. Казано в момент, при който е обичайно да се съжалева ту за едно, ту за друго, сега това нейно твърдение обхвана едва ли не всичко...

МЪЛВИ И ВЪПРОСИ БЕЗ ОТГОВОР. Мълвата, както знаем, не унива нито за миг, но след смъртта на Людмила просто се развихри. Обяснимо е. Представите за обществено изявените личности много често стават подвластни на слуховете и на волното въображение. Особено при недоимък от верни сведения и доказателства, те завладяват въображението и на историците.

По отношение на Людмила Живкова това се отнася в най-голяма степен и поради недостатъчната яснота около някои от нейните прояви. Както и за обстоятелствата, свързани със смъртта ѝ. Към неосведомеността и ширещото се любопитство се прибави и пристрастното въображение на хората с положително или с отрицателно отношение към нея и към нейното доскорошно социално поведение.

Разбира се, част от слуховете и загадките около нейния личен и обществен живот се появяваха и преди. Още тогава (както е обичайното за обществената психика, изправена пред необичайните за онова време прояви и възгледи) хората се опитваха сами да си обяснят на какво се дължи тази или онази нестандартна изява на Людмила Живкова. И когато нямаха точен отговор, сами си го съчиняваха. Намесваше се и полуосведомеността, която, това се знае, е най-плодовита на измислици и загадки.

Но след смъртта ѝ любопитството нарасна още повече. И най-вече около нейните причини.

Преклонението пред тленните останки на Людмила Живкова събра толкова голямо човешко множество, каквото у нас дотогава са събирали погребенията само на най-видни наши общественици или държавници. Хората се стичаха и за да узнаят това или онова относно обстоятелствата, свързани с преждевременната ѝ смърт. Склонните към изводи и обобщения представители на социалната психология също бяха озадачени от избуялия израз на добри чувства към “царската щерка”. При това, особено сред жените, тези чувства и надеждите, свързани с нея, се разрастваха още приживе. Много от хората очакваха, нещо повече – предвиждаха, че в най-скоро време и у нас ще станем свидетели на женско държавно управление. И на всичко отгоре наследствено, както е при царските фамилии. Но след неочакваната ѝ кончина всичко това свърши, просто изчезна в небитието. Замени се със странна смесица от разочарование, изненада, любопитство и, разбира се – искрени сълзи, не само у поклонниците ѝ, но и сред много от обикновените хора у нас.

Заедно с това в обществената психика започнаха още веднага да изникват въпрос след въпрос, предимно около обстоятелствата и причините за нейната смърт.

Преди заминаването за Боровец Людмила Живкова била изгорила в камината много излишна хартия, както се е изразила тя самата. Любопитните се питаха какви са били тези книжа. Някои хора съзираха нещо по-особено в тези нейни действия, въпреки че тя и преди това често е разчиствала работното си място от ненужни неща. Като член на Политбюро е получавала купища работни документи.

В разговор с един от придружителите пък заявила, че била строила всичко на пясъчна основа, че много хора, на които е вярвала, са я мамили.

Ширеха се и други подобни слухове...

Любопитството на хората беше отчасти задоволено от информацията за последните месеци от живота на починалата.

Стана ясно например, че в последно време Людмила Живкова е била на лечение в правителствената болница, а след това и в една от почивните станции в Боровец.

В Боровец, където се е лекувала “от преумора”, била съпровождана от професор психиатър. Там била без децата и без съпруга си, защото не желала “да я виждат в такъв вид”. Понякога говорела “по телефона със София”, но много рядко. И то по нейно желание.

В последните дни дори се хранела и с месни бульони, които дотогава са били изключени от нейната диета.

Ден преди смъртта се чувствала относително добре. На другия ден около обяд ненадейно заявила, че ще заминава за София. Имала спешна работа там. Изплъзвайки се от медицинската сестра, тръгнала по обяд и още с пристигането си в Княжево, се изкъпала. Малко преди шест часа отново заръчала да се подготви банята. Прислужницата ѝ рекла: “Милке, недей! Ще се простудиш.” Отговорила ѝ да не се бърка и да влезе в банята с хавлиите след четиридесет и пет минути.

Минали минутите и телохранителят Димитър Мурджев започнал да се притеснява. Дори заобиколил сградата отвън, откъм банята, за да чуе дали там става нещо. Междувременно лелята отворила вратата на банята и я видяла паднала върху плочките. Веднага извикала “помощ!”, на който повик пръв откликнал шофьорът Кирчо. Той я загърнал с хавлия и я изнесъл от банята. Настанил я в хола. Погледът ѝ блуждаел, а върху лявата страна на лицето имало синина. “Точно както на баща ми, който получи инсулт и умря”, доверително ми каза по-късно той. Обадили се за помощ от правителствената болница, но там се засуетили, тъй като за такъв отговорен случай било заповядано да се уведомява най-напред директорът на болницата. Какво е ставало – те си знаят, но “бързата” помощ в случая пристигнала след около 55 минути, тоест малко преди да пристигне баща ѝ от Боровец, комуто били съобщили за случилото се. (Как ли се е движел кортежът му!)

Знае се, че преди също е припадала и на двора, и в банята, но не било безизходно. Възстановявала се. Изглежда е криела това дори от най-близките си. Какво е криела, това вероятно знаят само лекарите и баща ѝ.

Тези чисто битови обстоятелства придобиваха значение за обществото и поради това, че дълго време се носеше мълвата за мнимо участие на съветските специални служби в нейната смърт. Подхранваха я и неофициалните сведения за влошените отношения между Тодор Живков и Леонид Брежнев. Твърдеше се, че те са се скарали поради съмнението, изказано от Тодор Живков, че все пак за смъртта на дъщеря му “имали пръст съветските служби”. Дали го е казал или не, днес никой не може да каже. По-вероятен е отрицателният отговор, тъй като само онзи, който

съвсем не знае нищо за Тодор Живков, може да допусне такава непохватност от негова страна.

По-вярно е друго. Тогава, оттогава, дори и днес сме свидетели на преднамерени слухове, които развихрят въображението в желаната от авторите им насока. При това доста последователно. Вече отшумяваше историята с чадъра “а ла” Мистър Хикс от едноименната поредица западни филми през четиридесетте години на миналия век и ето ви нова пропагандна находка...

Казвам го, защото съм убеден, че не Людмила Живкова представляваше опасност за Съветския съюз и за здравината на социалистическата обществена система. Наред с това нейният баща – Тодор Живков, тогава беше сред най-последователните защитници на социалистическия строй и най-близкият сред приятелите на Брежнев от социалистическите страни. Изключени бяха и възможни акции на специалните органи зад гърба на тогавашното политическо ръководство в Съветския съюз. След случая с Берия без съгласието на съветските ръководители тези служби не са могли да си помислят дори насън за несанкционирани “отгоре” действия спрямо лице от такова равнище на политическия живот у нас. При това, след Никита Хрушчов, който бе “последният мохикан” на съзаклятничеството в най-високите етажи на властта, физическата разправа вече е била напълно отречена като средство за постигане на политическите цели. (От онова време и насетне тя е била отменена и в практиката на ЦРУ.)

В този смисъл предположението за съветска намеса в смъртта на Людмила Живкова е напълно несъстоятелно. За Людмила Живкова такъв род заплахи не съществуваха и по друга причина. Нейният нарастващ обществен престиж биваше оползотворяван доста успешно и в посока на съветските интереси. Наистина, у някои от съветските ръководители (предимно Михаил Суслов) имаше големи резерви спрямо нея и нейните прояви. Но не у Брежнев, който възприемал нестандартните идеологически прояви на Людмила Живкова като “палавщина на нашето добро момиче”. Освен това политическата ѝ изолация е могла да стане по далеч по-лесни пътища, отколкото да се рискува със скандал за предполагаемото ѝ физическо премахване. Още повече, че те, ръководителите на Съветския съюз, са били напълно осведомени и за нейното крехко здравословно състояние, за което баща ѝ открито е говорел и пред хора, чийто най-тесни връзки със съветските ръководители са му били напълно известни. Съветските ръководители са се вглеждали главно в таткото. В неговите лични връзки в Съветския съюз. И в неговото здраве, включително. Вглеждали са се, разбира се, и в някои хора и от най-близкото му обкръжение...

По-голямо внимание заслужава едно друго обстоятелство.

И досега не мога да си обясня например защо четири-пет месеца преди смъртта си Людмила Живкова като че ли живееше с мисълта за отвъдното.

И други бяха забелязали, че след последното си посещение в Индия тя вече се държеше като обречена или като човек – “пътник”...

През април беше заедно с една голяма група от сътрудници и интелектуалци на съвещание в Бургас, но и там присъстваше почти само телом. Слушаше първите секретари за постигнатото и за проблемите в техните окръзи. Слушаше ги обаче разсеяно. Ямболският първи секретар дори започна да се обръща не към нея, а към своите колеги от другите два окръга...

Въпреки всичко присъстващите от окръжните активи я удостояваха с подчертан интерес. Дори с любопитство. Някои от бургаските интелектуалци се стараеха да ѝ засвидетелстват уважение и почителност с усмивка на вежливост или чрез нагажденство. Поетът Недялко Йорданов пък я наблюдаваше с проникновен и откровено критичен поглед, в който, ако не се лъжа, долавях и снизхождение. Но, както се виждаше, почти всички я уважаваха. Въпреки отчужденото от проблемите на окръзите нейно изказване.

Непосредствено след срещата ме видяла да разговарям с Недялко Йорданов. Веднага ме попита какво казва поетът. Казах ѝ, че не сме обсъждали нищо. Само съм използвал случая да изкажа възторга си от неговата песен “Момчето, което говори с морето...”. А тя: “Та това не е песен, а истинска поема. И то не за детето, а за вас, мъжете...”

И отново се затвори в себе си.

Нещо е станало още в Индия. Не зная каква е причината, но наистина последният ден на това посещение се оказа преломен в нейното поведение. Заключителната ѝ изява като водач на делегацията беше срещата ѝ с магната Тата, в неговия офис или в дома му. Слухът на колегата от личната охрана, останал във помещението на срещата ѝ с индуския милиардер, доловил някакви странни гласове, звуци и шум. Въображението се пита дали не е участвала в някакъв ритуал, тъй като с Тата тя се срещаше не като с вероятен икономически партньор (за него се говореше, че притежава едва ли не половината от икономическите звена в Индия), а като със съмишленик.

Учуди ме и забавянето, по-вярно – неколкочкратното отлагане на полета. Обяснявах си го с намерението да се заблудят възможните недоброжелатели по повод точния час на полета, но имам основания да мисля, че е заради други, неизвестни нам срещи. Вероятно с гадатели. Или по-скоро с лечители.

И защо именно след като се върна от Индия и Мексико, толкова дълго време отсъстваше от обществената дейност?

Тъй или иначе нейната отчужденост от злободневните теми беше безспорна. И нещо повече, в този кратък почти половин годишен период, тя, струва ми се, гледаше на всичко около нея с прощален поглед, с поглед на човек, тръгнал не към гибел, а към живот в други измерения. (Така

обикновено престарелите гледат своите деца и внуци. Хем със съпричастие, хем като на хора от друга, вече чужда на тях среда.) Но защо и какво я е довело до това състояние никой не знае. Освен най-близките ѝ хора и, разбира се, нейните лечители, спазващи лекарската тайна. Остават ни само догадките, породени от неосведомеността ни относно причините за нейната смърт.

Още приживе за Людмила Живкова се ширеше и догадката, че тя е обвързана с тайни общества и организации. Сред тях и с масонските.

Тя наистина споделяше идеите на не една от известните явни и неявни общности. Споделяла е вероятно и някои от идеите на масонството. Близостта на теософията, към чиито основни положения тя изпитваше не само уважение, но и привързаност, беше струва ми се основната причина мълвата да я причислява към тази езотерична общност. Но едва ли е било така. И не защото е била против масоните, а заради ограниченията върху личността, които тази организация налага върху своите последователи. Разбира се, видни чуждестранни и наши именити писатели, художници и актьори са били масони, без това да е накърнило нито техните родолюбиви чувства, нито творческото им величие и морален престиж. За пример може да ни послужи дори само Алеко Константинов, който открито пише за принадлежността си към масоните в пътните си бележки “До Чикаго и назад”. На мнозина е известна и масонската принадлежност на Захари Стоянов и други строители на Нова България, описвани от перото на Симеон Радев.

Трудно обяснимо е какви са били мотивите на тези наши видни личности да станат масони, но съвсем ясно е, че те са били привлечени главно от общочовешките идеали, които масоните обявяват за свои. И на всеослушание. Или от желанието им да бъдат включени в обществения актив, в икономически и политически силната класа – тази своеобразна номенклатура на властта в обществото, особено в САЩ, Франция и в някои други страни от Европа. Появили се в края на 13 век в Европа, предимно във Франкската държава, масоните в началото наистина са били само зидари (на френски “масон” означава “зидар”). Освободили се от феодалните ограничения и от строгите правила на занаятчийските гилдии, те прибавяли към името си и прилагателното “свободни”, обявявайки свободата като най-голямо, дори свещено благо за всеки човек. Най-тясно свързани със строителството и особено с изграждането на готическите катедрали, те бързо се разрастват като движение, което постепенно се превръщало, заедно с ритъма на капиталистическото развитие, в международно движение със строги, предимно мистични принципи на взаимоотношения и ритуали. През 1921 година масоните от САЩ, Австрия, България, Белгия, Испания, Франция, Италия, Люксембург, Португалия и Турция (както личи в обявената декларация след срещата им в Женева) оповестяват доста привлекателни цели, които никой далновиден

човек не би могъл да оспори или да отрече. Много са свидетелствата, че именно масоните са в основата на държавното и икономическо строителство на Съединените американски щати, където влиянието им днес се очертава като безразделно. Тук следва да търсим и превърнатото във войнствен принцип заявление, че именно САЩ са световният лидер на борбата за човешка свобода...

По времето на Людмила Живкова обаче темата “масони” съвсем не беше злободневна, както бе например по време на Втората световна война. Тогава хитлеристката пропаганда представяше за жидомасони както болшевиките, така и сеещите своите бомби над София североамериканци и англичани. Но след войната темата “масони и масонство” беше чужда дори и за органите на контраразузнаването у нас. При моя среща с тогавашния министър на вътрешните работи Ангел Солаков, посветена на научните аспекти на разузнаването и по-специално на контраразузнаването, изразих между другото и учудването си, че у нас кой знае защо никак не се говори за масонството, макар че преди Втората световна война е имало и публични прояви на тази, в известен смисъл и тайнствена организация. Отговори ми, че в тяхното (на службите и на хората му) полезрение тази тема изобщо не е попадала, нещо, което за мен бе изненадващо. Водим истинска борба с различните разузнавания, а нищо не знаем за масоните у нас и за възможните им връзки с международното масонство. Министърът знаеше само, че ложите и у нас, както и навсякъде в доскоро подвластната на хитлеристите Европа, са били “успани”, както е обичайно да се казва сред масоните по този повод. И толкоз.

Слушах го с доверие, но в същото време си мислех и за съюзниците на комунистите в правителството на Отечествения фронт като Кимон Георгиев, Димо Казасов, Дамян Велчев и за някои други личности изсред лидерите на БЗНС, чиято масонска принадлежност не подлежеше на съмнение. И наистина, каква стойност би имал големият тогавашен бюджет, изразходван по онова време за борба срещу израелското разузнаване, без да се мисли за широките му връзки с масонството?

В случая с Людмила Живкова е важно да се има предвид и нещо друго. Масоните се подчиняват на вътрешна дисциплина, ред и задължения до смъртния си час. Подобен вид ограничения не може да не потискат такива личности като Людмила Живкова. Тя разполагаше изцяло с желаната от масоните неформална и формална власт. Чувстваше се свободна и без обвързване с все пак строгите изисквания, ритуали и принципи на поведение, на които масоните са подвластни. Тя вероятно не би отхвърлила масонството като духовно движение. Не би го приела само като организация с режим, на който да се подчинява. Както вече споменах, тя не можеше да приеме друго духовно надмощие, освен нейното убеждение, че еднакво право на съществуване имат всички човеколюбиви идеи, схващания или доктрини. И ако някога се окаже, че все пак е

споделяла някои от принципите или идеите на масонството, то причината не ще да е в нея самата, а в обстоятелствата и в интересите на нейното собствено лично кредо.

От друга страна, склонността ѝ към езотеризъм беше очебийна, а в наше време масонството е типичен и най-разпространен пример за него. По тази причина и в случая, струва ми се, може да се сгрещи с категоричността на твърденията, каквито и да са те. Това заключение се подсилва и от нейните връзки с някои личности. Например неофициалната ѝ среща в САЩ с президента Джими Картър, чиято принадлежност към този тип общности не подлежи на съмнение.

Будят въображението в тази посока и нейните много добри отношения с тогавашния мексикански президент Портильо, чиито по-особени миогледни възгледи са известни. Има предположения за увлечение от страна на Людмила Живкова и към мексиканската философия на Карлос Кастанеда, както и към методите, които тази философия прилага за постигане на нестандартни състояния на човешкото съзнание и поведение.

Впрочем затворените в тесен кръг общувания, идеи и цели невинаги е израз на скрити намерения в обществения живот. Много от големите художници също са се организирали в ложи и други затворени в професионално или в идейно отношение общества. Те са оценявали езотеризма като знак на принадлежност към обособено съсловие или към отличена с качествата си група сред човешкото множество. Или някакъв израз на желаното от тях различие с останалите хора. Пример за това е авторският колектив под името Николо Бурбаки сред математиците, безименните членове на което публикуват в продължение на не едно десетилетие своите възгледи върху аналитичната математика. Нека не забравяме, че езотерична е била и философската школа на Аристотел...

Изобщо, дори когато е в мистична обвивка, знанието има своето място в живота на човечеството. С някои уговорки можем да кажем, че познанието и мъдростта почти винаги са носили в себе си оттенък и на мистицизъм. Разбира се, в една или в друга степен. Самото им разпространение сред хората продължава да се осъществява като своеобразен вид преклонение. Знанието е било обожествявано още от древноегипетското и халдейското време. И днес често се говори за храмове на науката и мъдростта. Това, изглежда, е неизбежно във време, когато знанието и мъдростта са утвърдени като престижна част от общественото разделение на труда и на функциите в обществото. Нека се замислим например за какво са почти чудноватите шапки и наметалата на студентите при връчването на дипломите им, ако не за открояване от останалото човешко множество?

Доста вероятно е езотеризмът в познанието да заглъхне окончателно в сегашния нов век. Стремежът отрано да осъзнаем настъпването на времето, когато интелектуалното начало ще овладее всички области на обществения живот, очевидно ще промени и принципите на приобщаване

към знанието и мъдростта. Вместо хората да отиват към техните “храмове”, самите “храмове на знанието” да отиват при хората, където и да са. Тогава знанието и мъдростта ще престанат да са показател за нещо рядко, божествено и недостижимо за обикновените хора.

Тъй че увлечението в езотеризъм, което бе явно у Людмила Живкова, всъщност не беше нейн особен белег, сред много други представители на духовността. Сред тях това нейно увлечение изпъкваше и затова, че не го криеше, разчитайки на общественото си положение. Разказват например колко голямо и навъсено учудване е предизвикало у някои от сътрудниците на ЦК посещението на един одърпан и кой знае в какъв непривичен вид нейн съмишленик от Индия. И не другаде, а в сградата на ЦК на БКП, в нейния кабинет като член на Политбюро. Но какво от това?

Казано с други думи, предразположението на Людмила Живкова към различните идеи и явления, свързани с едни или други общности от миналото и днес, не може да е основание тя да бъде причислявана към което и да е от тях. Включително и към теософското учение, въпреки неговата същност и платформа. Зная, че тя имаше жив интерес еднакво както към старинните мексикански ритуали и остатъците от древната душевност на майите и инките, така и към орфизма. Зад гърба на председателския стол в заседателната зала на Министерството на културата вероятно и днес продължава да стои гобленът с изображението на Орфей – митичното древнотракийско въплъщение на египетския бог Тот. Но това не е основание да бъде причислявана към общността на орфиците у нас или в чужбина. В Индия, в селището Пондичиери, се поклони отчасти ритуално на Шри Ауробиндо Гош, без да е обвързана с организацията на неговите последователи. В Швеция отдава почит и на Рудолф Щайнер, но едва ли затова би трябвало да я причислим към общността на розенкройцерите. Подкрепяше с охота намерението да се командирова учени в Малта, за да се запознаят с тамошните тайнствени и неразчетени пещерни надписи, вероятно писмена на наши богомили. Но нямаше знаци от някакво нейно обвързване с малтийския орден. Интересуваха я и християнските апокрифи, и всичко за Христос, и то в такава степен, че атеистично настроените нейни роднини са се плашели да не би тя да повлияе зле и на своите деца. Изобщо херметизмът и мистиката наистина я увличаха, и то често пъти въодушевено, но тя се държеше като напълно независима и свободна личност и в тази насока.

Сред политическия слой на обществото и дори сред много по-широки среди на населението битуваше друг, по-прагматичен въпрос – дали наистина Годор Живков я готви за свой приемник. Или, доколкото това беше логично и в някои отношения видно – дали тя можеше да бъде достоен негов приемник.

Всичко говореше, че баща ѝ я подготвяше, както и че самата тя се подготвя за първи и всевластен ръководител на партията и държавата. Показателна в

тази насока бе и нейната собствена кадрова политика, в която почти поименно се очертаваха неколцина от бъдещите висши партийни и държавни ръководители. Нейното избиране за член на Политбюро и за председател на комисия към него, както и включването ѝ в Бюрото на Министерския съвет и в други наглед незначителни, но важни и ключови партийни и държавни позиции, говореха недвусмислено за намерението при определени обстоятелства именно тя да поеме кормилото на партийното и държавното управление.

Въпросът беше кога и как ще стане това?

Не ми е известно какъв е бил сценарият за постигането на желаната цел, но убеден бях, че го имаше.

В него без съмнение са били включени и различен род стъпки за неутрализиране на възможната идейна и политическа съпротива от страна на съветското партийно ръководство. Такъв смисъл се придаваше и на споменатата вече програма за обсъждане на личностните качества и творчески стил на Ленин. Няколкото други международни начинания (като съвещанията и срещите на министрите на културата от социалистическите страни и конференциите за ролята на културата в международния живот) също бяха насочени към повишаване на политическия престиж на Людмила Живкова предимно в очите на управляващата общественост в Съветския съюз. По време на конференцията за Ленин такъв показател бе и упорито издействаното от нашите дипломати в Москва приветствие на Леонид Брежнев до участниците и организаторите на това начинание. Подкрепата, която Людмила Живкова получи от Константин Черненко за симпозиума по необичайната за партийната идеология тема за еволюцията и творческото начало, също беше насочена към създаване на необходимото благоразположение към нея от страна на апаратчиците в КПСС.

Различни стъпки от страна на Тодор Живков и самата Людмила Живкова също говореха за този техен стремеж. Това ставаше и в неофициалните им взаимоотношения с някои от висшите ръководители на Съветския съюз. По нареждане на Тодор Живков специално за Леонид Брежнев край бившия дворец Врана се отглеждаше тютюн без никотин, култивиран от двама наши агрономи. Няколкото декара осигуряваха редовно цигари за Брежнев. Освен това заводът “Витоша” шиеше модни костюми, кроени според манекен – точен модел на съветския ръководител. В същото време Людмила Живкова бе установила добри приятелски връзки с дъщерята на Брежнев. Той подкрепял дружбата им, защото искрено вярвал, че с примера и волята си Людмила Живкова ще влияе положително върху податливата на страсти негова дъщеря. Нека прибавим за пример също така и поканата на Тодор Живков съветският ръководител да се подложи на лечебни процедури именно в град Банкя, което той стори, макар и само за няколко дни.

И въпреки всичко това, съветското партийно ръководство внимателно наблюдавало онова, което у нас ставаше или се правеше за издигането на Людмила Живкова в йерархията на властта. Така, между другото, можем да си обясним и обстоятелството, че съветските тайни служби са имали свой информатори и по време на нейното последно посещение в Индия, по-скоро при нейната обиколка на север от Делхи. Съобщили са й го нейните индийски домакини. Освен това багажът ѝ в правителствения апартамент в Делхи е бил преглеждан тайно при нейното двудневно отсъствие от града. Но не от индийските служби. Когато ми разказваше това при завръщането ни със самолета за София, споменах за моите и на Любомир Левчев неприятни впечатления от един придружаващ ни наш легационен служител в Делхи. Съобщих ѝ, че двамата се каним в София да говорим по този повод с министъра на вътрешните работи Димитър Стоянов. Людмила смяташе обаче, че по този случай “Димитър (те са учили заедно история) вероятно нищо не е знаел или ако е знаел, нищо не може да направи”. Това нейно мнение не само оневиняваше професионално министъра на вътрешните работи. Подказваше и за нейното убеждение, че в случая става дума за интереси извън неговите права и възможности.

Доста вероятно е съветските власти да са узнали и за несъгласието ѝ с официално възприетата отрицателна оценка за профсъюза “Солидарност”, както и за събитията по онова време в Полша. За тази нейна резервираност съдя и по интереса, който прояви към манифеста на този профсъюз. Пожела аз да ѝ го донеса, за да го прочете, макар че получаваше от БТА всички издания за служебно ползване, в едно от които бе поместен и този манифест. Предадох ѝ го лично и лично от нея го получих обратно без други коментарии, освен че “каквото е започнало, не може да се спре”. Тодор Живков, който е знаел или подозирал за това нейно отношение към събитията в Полша, умело го прикриваше с твърдата си отрицателна оценка за тях. (Но и в тази насока играта беше сложна и изпълнена с хитрини, които в отделни случаи превъзхождаха дори мълвата, с присъщото ѝ непредсказуемо и волно творчество.)

Разширяването на международните връзки на Людмила Живкова се оценяваше от външния министър Петър Младенов и лично от Тодор Живков като благоприятно явление за целия социалистически лагер. Отчасти това беше вярно, но в действителност с тези нейни контакти се изграждаше съответна инфраструктура от международни връзки на самата Людмила Живкова. След смъртта на майка ѝ – Мара Малеева, Тодор Живков започна редовно да я води със себе си като официален член на делегациите или като партньор на съпругите, съпровождащи държавниците, с които се срещаше. Тя обаче често участваше в преговорите и със свои собствени държавнически интереси и намерения, както и със своя собствена информация. Веднъж спомена, че е узнала от

“неин източник” за взаимоотношенията в семейството на Чаушеску, както и за роднинските връзки на Елена Чаушеску със съпругата на Ричард Никсън – бившият президент на САЩ. От тази информация било възможно да се извлече политическа изгода за страната ни. Проблемите, които Людмила Живкова беше обсъждала с тогавашния президент на Малта – Агата Барбара, участник в едно от начинанията на Комитета за култура, както и поръчаният от нея мой разговор с нея, ме убедиха окончателно, че тя вече е започнала да прави и своя собствена външна политика.

Изобщо, повечето от посещенията и срещите ѝ в различните страни носеха печата на държавническо поведение, сочеха и нейни лични политически интереси, независимо от това, че бяха свързани предимно с културни начинания.

Със сигурност я е вълнувал и въпросът по какъв начин да заеме поста на баща си, още докато е жив. Вероятно същият въпрос е вълнувал и самия Тодор Живков. И, както може да се предположи, двамата са имали доста затруднения в отговора на този въпрос. Но че усърдно са го търсили, ми подсказа една случка при посещението на нашата делегация в Индия през 1981 г. (случка, на която бяха свидетели и други участници в срещата). По време на обяда индийският министър на информацията (там е и на културата) сякаш между другото ни осведоми, че Акбар, чието име носеше хотелът, свалил от власт баща си с помощта на майка си...

Откликът на Людмила Живкова беше впечатляващ. Ясно пролича, че едва се сдържа да го запита, как и при какви обстоятелства е станало това. Сепна се изненадана от чутото, но бързо успя да се овладее и зарея поглед безцелно. Началникът на кабинета ѝ – Кирил Аврамов, също се направи, че не го е чул, вглеждайки се в масата. Разбирам го. Лекотата, с която министърът ни поднесе този щрих от историята на моголите в Индия, ме накара да мисля, че думите му са били подготвени отрано. Попадението му бе съвсем точно, ако все пак е имал за цел да я осведоми именно за този, а не за друг случай от живота на великия владетел от миналото на Индия. Вярвам, че е било именно така, защото изразът на лицето му беше като на човек, свършил добре своята работа или намерил потвърждение на предположенията си.

Дали по-късно Людмила Живкова е мислила върху този случай не ми е известно, но вероятно бързо го е отстранила от сценария като възможен вариант и за у нас. Най-малкото заради това, че той не би се осъществил против бащината ѝ воля, както е станало с Акбар. Несъответстващи на обстановката биха били и възможните асоциации с превратите, осъществявани от Козем или Хурения – известните с подобен род действия султански жени в Османската империя. Освен това не се знаеше какво ще е отношението към промяната и на другите силни хора на деня около Тодор Живков, част от тях силни и заради чуждата политическа подкрепа. Акбар

и майка му, както се знае, също са се облягали на велможите около тях. У нас обаче при подобна обстановка хората около най-важния стол във властта обикновено или мълчат като бездушни същества, или веднага се присламчват към новия властелин. Тъй че при наличието на благоприятни социални обстоятелства е бил възможен само вариантът “мирно сваляне на Тодор Живков” и обявяване на “нова политика”, необвързана с традиционната, а значи – и с тази на Тодор Живков. Или дори против него...

Изглежда, най-приемлив и за двамата се е оказал вариантът “натежали години”, за което Тодор Живков още тогава той ту тук, ту там започна да подмята.

Досещайки се за смисъла, който се криеше зад думите му, мнозина по онова време се питаха дали Людмила Живкова наистина можеше пълноценно да го замести като пръв партийен и държавен ръководител на страната?

Ако ставаше дума за мнението на партийния актив във властовата йерархия у нас, отговорът почти със сигурност щеше да е отрицателен. Въпреки че в последните две години преди смъртта ѝ тя започна да дава сигнали за успешно приобщаване и към активния политически живот у нас, партийният апарат посрещаше нейното политическо и идейно поведение в повечето случаи с резерви, отчасти с любопитство и само в отделни случаи – с добри надежди. Такава смесица от разнопосочни мнения и очаквания имаше не само в партийния апарат. Съществуваше и сред по-широките слоеве на населението. Само сред част от интелигенцията се срещаха повече хора, които очакваха с надежда именно тя да застане начело на партията и държавата. Освен казаното, много от хората, които я мислеха за приемник на Тодор Живков, я свързваха само в работен тандем с него, с неговата власт и с влиянието му сред населението. И единствено в този смисъл бяха готови да я възприемат като възможен негов наследник и в държавните му дела.

В действителност отговорът на въпроса дали тя би била пълноценен ръководител на страната можеше да има разумни основания само при наличието на съответните социални предпоставки.

Едната предпоставка бе Тодор Живков да е налице, макар и не на върха във властта. В този случай можеше да се очаква, но пак при добра вътрешна и външно политическа обстановка, че с негова помощ и при наличието на неговите съвети тя можеше бързо и успешно да навлезе в ръководството на страната и да се справя добре с новите си функции. При такъв обигран и отлично запознат със социалния организъм на България съветник, тя вероятно щеше да се изяви дори по-добре от него в управлението на държавните дела. Може би по-добре щеше да се справи и с функциите на висш партийен ръководител.

Всъщност тъкмо наличните възможности на Людмила Живкова за пълноценно управление и ръководство на държавата и комунистическата партия бяха другата основна предпоставка за нейната успешна изява като лидер в тогавашната политическа власт у нас. Защото и при наличието на всички други условия за това основното затруднение си оставаше обстоятелството, че тя беше “отгледана” политически в комфортна обществена среда и без естествените сокове от онази социална почва, каквато тогава представляваше българският народ. По тази причина и при нея най-вероятно щяха да се появят признаците на “кадровия парашутизъм”, с всички негови отрицателни и драматични последици. Затруднения щеше да поражда и сравнението с баща ѝ. Повече от четвърт век Българската държава се ръководеше от личност, пунала дълбоки корени в историческия живот на народа. С дейността му бяха свързани почти всички основни слоеве на населението. Около тридесет процента от безимотните селяни получиха достъп до земята именно чрез неговата партийна дейност. Голяма част от работническата класа се появи на обществените хоризонти и в резултат от неговото ръководство на икономиката. Ромите у нас бяха приобщени в икономиката и в обществения живот и го славеха дори с песни. Турскоезичното население, ако той бе успял с тъй наречения “възродителен процес”, може би също щеше да го възпява (за което ще стане дума и във втората сказка). Изобщо с неговата дейност, с неговия опит и с неговите грешки беше свързана цялата социална динамика у нас. От което, впрочем, идваше и силата, и влиянието му.

Всичко това отсъстваше в биографията на Людмила Живкова.

Но тя притежаваше и лични качества, които ѝ даваха предимство като възможен първи ръководител, включително и пред баща ѝ. Той вече се беше сраснал с определен от епохата стил на ръководство, който го правеше доста предвидим и по тази причина – все по-уязвим. За разлика от него, тя съвсем не беше предсказуема и с това си качество можеше да освежи с методи, нагласи и ръководни начала държавното управление у нас. И те биха били особено полезни за страната в задаващите се и по нейно време драматични събития в международни и отечествени измерения. Притежаваше също така качества, които при благоприятна обстановка можеха наистина да я изведат до обществения връх у нас и които кадровата оценка на историята не можеше да отмине с непочтителност. Нещо повече, съвкупността им можеше да се превърне в определено предимство, което нито един от политиците около Тодор Живков, и дори самият той, не притежаваха.

Изтъквам това обстоятелство и по друга причина. Някои от мемоаристите, които включват и Людмила Живкова в своите спомени, създават доста повърхностна представа за нея. Описват я единствено като галена от съдбата личност, която не прави нищо друго, освен че оползотворява

подарената ѝ власт. Която живее само с убеждението, че е достатъчно хората да се приобщят към напредничавите идеи и към мъдростта, за да се преобрази и животът им. Тя наистина бе ощастлива от съдбата с добрите възможности за практическото претворяване на своите идеи. Бащините, както и нейните сътрудници, веднага и с готовност проправяха пътища към претворяването им. Обичайното беше нещата ѝ да вървят леко, създавайки у нея убеждението, че властта и самата държава не съществуват за друго, освен да проправят пътя на новото и полезното.

Но тази измамна нагласа съпътстваше през седемдесетте години и насетне не само нейния живот. Тя съпровождаше почти всички властни хора у нас. И не само у нас. Веднъж овладели и подчинили лично или по наследствено право силата на оглавяваната от тях властова машина, те много често стигат до безпочвено самочувствие относно собствените си творчески възможности. Изпадат в заблудата, че е достатъчно да изрекат пред ръководените от тях институции и лица своята воля и да дадат съответните указания, за да станат нещата така, както те биха искали да бъдат. Другото, сиреч превъзможването на трудностите те най-често предоставят на изпълнителите. Тази е причината и за дългогодишната драма на самата Българска комунистическа партия по онова време. И тя попадна в доброволен плен на волевия стил и субективизма, правопротивоположни на провъзгласения от нея и от нейните идеолози материалистически мироглед. Разчиташе предимно на съзнателността на нейните последователи дори тогава, когато като властваща сила спокойно можеше да въведе в действие и други фактори за осъществяване на целите си. До отстраняването на буржоазията от власт волевото начало беше потенциал на бъдещето. В условията на придобитата власт обаче то започна да губи своята сила и да се превръща дори в самоизмама. Въодушевляването от собствената мощ, породено от силата на властта и стеклите се исторически обстоятелства, започна да утихва и да се заменя с разочарования от различно естество.

Людмила Живкова обаче навлезе в активен обществен живот точно в момент, когато Тодор Живков вече беше поел нов курс. Той, макар и със закъснение, но категорично заяви пред обществото работната теза, че за обществения напредък у нас са наложителни и други фактори, освен въодушевляването, престижът, властта и страхът от нея. Също така твърдо и последователно заложи на материалния интерес, в качеството му на основен подтик към социално творчество и трудова активност.

Макар и да се различаваше от баща си, Людмила Живкова постепенно и убедено се приобщаваше към тази негова политика на икономически прагматизъм. Освен това не бива да се забравя, че тя се превръщаше в обществен деятел, който се готви за властта не само по силата на роднинската връзка с първия ръководител на страната (той имаше и син). Тя трупаше и съответен опит за това. Беше най-малко пет години в

“кухнята” на всички решения и намерения за решения, свързани непосредствено със съдбата на България. Осведомявана е била едва ли не така подробно за обществения живот, за политиката в страната и за нейните институции, както е бил осведомяван единствено Тодор Живков. Имам основание да считам, че тя редовно е чела (предимно чрез баща си и отчасти пряко като техен адресат) всички сведения и справки от секретен характер, включително и онези, които се отнасяха за проблемите, свързани с Варшавския договор. В известен смисъл знаела е всичко онова, което е знаел и таткото. Може да се предполага, че е била запознавана и със сведенията от личните му информатори около чуждестранните държавни глави...

Наред с казаното по този повод, следва да се знае, че в нейните намерения за близкото бъдеще на страната присъстваха поредица от примамливи социални начинания, които не се срещаха и в най-добронамерените социални програми на Българската комунистическа партия. Обмисляше подготовката на закон, според който държавата да поеме изцяло разходите и грижите за образованието и личностното възпитание на децата до съзряването им. Възприе с въодушевление и като траен мотив на бъдещите ѝ прояви една почти фантастична за днешното време идея – парите за здравеопазването и за военните разходи да си разменят местата в държавния бюджет. Открояваше се и с добър стил на управление. Показа се и като целеустремена личност. Подобно на баща си тя умееше да поема, да поощрява и да хвали (често пъти и да присвоява) всичко, което би могло да подкрепи или да обоснове преследваната от нея цел. Независимо дали то съответства или не на общоприетите ценностни мерила. Стига да улеснява осъществяването на очертаната от нея цел, то е добро. И обратно, щом като целта е добра и човечна, то и всичко онова, което я подкрепя, също е добро.

Ето защо Людмила Живкова можеше наистина да стане пълноценен (според тогавашните политически мерила) ръководител на държавата без социално напрежение. Уморени от еднообразното политическо всекидневие у нас, много хора очакваха не само с подчертано любопитство, но и с надежда, да я видят на върха. В нейно лице очакваха там да съзрат млада личност, която освен всичко друго ясно подсказваше със слово и с поведение, че искрено възнамерява да промени господстващия ценностен стандарт на власт и ръководство.

И не само него.

Съдбата обаче реши друго. С нейната смърт тя отпрати във вечността много надежди. На баща ѝ. На нейните деца. На политиците, партийните и културните деятели, приобщици се към нейния властови стол. Помръкнаха и надеждите на множеството интелектуалци и художествените творци, които обвързваха своя творчески път с очертаваното от нея духовно лице на родината. Името ѝ постепенно заемаше добро място и в съзнанието на

широките народни слоеве. Одумваха я само ония, които преди това бяха забравили да се взрат в огледалото – в своето и в огледалото на обществената съвест.

В небитието отидоха и много от собствените ѝ надежди. Най-голямата сред тях бе нейната надежда за истинско единство на българския народ, което тя превърна в девиз не само на асамблеята “Знаме на мира”, но и на цялата своя дейност. Наличието на социална еднородност у нас по онова време, макар и тя да бе въвеждана предимно с волевите действия на политическата власт, според Людмила Живкова следваше да се превъплъти и в отечествено единство. На първо време сред децата, младостта и интелигенцията, а след това и у всички други слоеве и народности в страната – българи, турци, цигани, арменци, евреи и прочие. Надяваше се на постижимо единство и сред хората с различни религиозни възгледи, защото според нея всички религии съдържат в себе си едни и същи послания за добруване и за справедливо човешко съществуване. Мечтаеше и за превъзможване на многото ограничения, които държавите по цял свят налагаха на зараждащия се дух на планетарност в недрата на цялото човечество.

Стихията на промените и появилите се неочаквано за много хора исторически обстоятелства след смъртта ѝ попариха като със слана голяма част от тези нейни надежди. Отчасти действителната, но все още неустойчива тогавашна социална еднородност у нас, бързо се преобрази в умножаваща се беднота, съпроводена с поривисто и грубо обогатяващи се малцинство от хора. Създадената дотогава голяма средна класа, покриваща почти цялото население, изведнъж се разпадна, за да даде път на масово декласиране, което по възстановените стари закони на икономиката, отново раздели народа на богата, бедна и люшкащата се между тях нова, частнособственическа класа.

Малко остана и от зародилото се по време на Людмила Живкова и мечтано от нея единство сред интелигенцията, на която тя най-много се уповаваше в своите духовни и родолюбиви пориви. И в тази социална прослойка отново съзряхме старите класи. Едни от нейните представители устремиха своите надежди и страсти към богатството. Те шумно и с песен се отказваха от “трабантите” и “панелите”, за да замечтаят за вили и мезонети, мерцедеси и поршета, даже за лични самолети и кой знае още за какви желани блага. Други чрез есета възпяваха носталгията си към времето на дребните магазинчета и занаятчийски работилници с фирми, изписани с “е двойно” и “ер голям”. Наред със запазилите своето интелектуално и гражданско достойнство представители на интелигенцията, сред нея, за жалост, се появи и една стръвна гмеж от сноби, изпитваща радост дори при изгарянето на книги, разрушаването на паметници, пожарищата, от въздигнатото в закон ликвидиране на хиляди човешки сдружения за труд. Тези “интелигенти” не изпитваха дори

радостта на Мефистофел, с неговото злорадо, но скрито потриване на ръце пред безчинството. Изпитвах безочлив и показан възторг именно от грозното лице на погромите. Част от политическата интелигенция от своя страна започна със жлъч да превръща в срамна думата “народ” и да представя днешните старци и баби не само като виновници за съвременните му бедствия, но и като търтеи на обществото, а отскоро по екраните – и като безгрижни хулигани.

Появиха се, разбира се, и силни поетични защити на онеправданите, както и талантиливи повествования за най-бедните сред тях – хората от умножаващия се катун. Но и тези благородни прояви на духовното милосърдие ни доказваха по недвусмислен начин, че и от това, лелеяно от Людмила Живкова единство сред отечествената интелигенция, не остана почти нищо...

Отчасти помръкнаха и нейните надежди за всеобщо творчество и за безпрепятствено разгръщане на творческите сили и таланта на всички членове на нашето общество – на млади и стари, на мъже и жени, както на обикновените хора, така и на интелигенцията.

Основанията за тези нейни надежди ги имаше достатъчно в социалистическото ни минало. За да оцелее и да се развие към очертаните програмни насоки, социализмът следваше да се разположи върху широко разгърнатата творческа активност на всички хора. Но тя можеше да се осигури главно (ако не единствено) чрез икономическо заинтригуване на всекиго и всички. Ако това условие беше налице, идеята на Людмила Живкова за изначално присъствие на творческото начало у всеки човек можеше лесно да се превърне в подбуда за сливането на това начало с икономическия интерес в едно общо движение за социално обновление. При това у нас имаше условия двете начала да се допълнят и да се слоят в обща полезна насока на общественото развитие. Тодор Живков усърдно подготвяше превръщането на материалната изгода в основен фактор за развитието на икономиката. Дъщеря му с вдъхновение извеждаше от самата природа на човека подобен род мотиви на обществено поведение.

Тъй че в описваното от мен време можеше наистина да се очаква пълноценно обновление на обществения живот именно в очертаните на идеите за всеобщо творчество и свързаните с тях идеали, които приживе бяха овладели съзнанието на Людмила Живкова.

Казах, че надеждите ѝ в тази насока помръкнаха само “отчасти”, тъй като заложеният в човешкото същество творчески тонус се разгръща и днес, в нашия тягостен и доста труден, в голяма степен и тъжен, живот. Творческият потенциал на хората се проявява и в него, макар по нов начин и в рамките, които днешният социум му очертава. Нека насочим поглед само към повсеместните строежи през последните години у нас. Дори откраднатите от обществото пари се претворяват предимно в съзиждане. Нищо от това, че голяма част от новите градежи се покриха с лъжливи

покриви от по няколко етажа (следвайки лъжливостта на въвежданата у нас демокрация), те станаха толкова многобройни и осеяни по цялата страна, че ще сгрешим, ако ги обясним само с “творчеството” на крадците. Разгръщането на движението “Произведено в България” е друг показател за възраждащия се съзидателен порив на българския народ. В областта на изкуството – този винаги пръв израз на социалния напредък и на творческото оживление, новите ценности пък вече се множат в прогресии...

Можем да се надяваме, следователно, че надеждата за повсеместно творчество, които питаше Людмила Живкова, ще се вплетат и в зараждащата се, все още плаха, но всеобща наша мечта за ново Българско възраждане.

ОТНОВО ЗА ЧОВЕКА И ЕВОЛЮЦИЯТА. Както е известно, Людмила Живкова се приобщи и към някои идеи и надежди, вълнуващи цялото човечество. И главно към идеите, свързани с призиването на човека и неговата духовност, с неговото място в световната еволюция. Наистина, приобщаването си към тях тя изразяваше по своеобразен начин, със самочувствието на адепт и много често – с необичайни слова. Но това обстоятелство им придаваше оттенък и на одухотвореност, която пораждаше гримаси само у хора, които се вглеждаха единствено в своето егоцентрично аз. Общочовешкият характер на тези идеи и въплътените в тях надежди бяха сами по себе си достатъчни, за да ѝ се прости и мистицизма (ако той е смятан все пак за нещо укоримо), с който тя често ги обгръщаше.

След изписаните дотук страници за тази вдъхновена личност от близкото ни минало, ще се опитам да покажа до какви, наистина общочовешки, възжеления тя се бе докоснала с мисъл и с поведение, обгръщайки ги със своите добронамерени пориви, стремежи и най-добри надежди.

1. Общоприето е убеждението, че еволюцията е отредила на човека възможността да пригажда съществуващото към себе си, вместо да се пригажда към него. Подтикнала го е целенасочено да преобразява природната среда и да утвърждава този начин на въздействие върху нея като негова същностна потребност. Знае се, също, че именно на това основание творчеството се оценява като синоним на културата или като нейна същина. Та да твориш, това означава да преобразяваш дейно или мисловно съществуващото, да му въздействаш целенасочено и според човешката мяра.

Попаднало в ускорението на тази еволюционна парадигма, човечеството обаче започна именно по този път да руши устоите на собственото си съществуване. Опустошенията и замърсяването на жизнената среда вече приемат съдбоносно застрашителни размери. Намалява въздухът за дишане. Изменя се в лоша посока световният климат, а значи и условията

за нормален живот на хората. В атмосферата и над нея кръжат устройства, които замърсяват информационната среда. Военните планове и скритото, но реално присъствие около земята на ядрени и друг род унищожителни оръжия при избухването им ще нараняват не само целите, но ще изпълнят и атмосферата с радиационни и друг вид вредни, преобладаващо смъртоносни, вещества. Замърсява се и питейната вода върху земната твърд. Количеството ѝ намалява обратно пропорционално спрямо нарастващото население на земята... Всичко това е само част от отрицателните последици, съпровождащи преобразяващата дейност на човека и човечеството.

Затова, все повече и повече стават хората, които се питат дали пък еволюцията не е сгрещила, когато е надарила човешкото същество със способността да преобразява по своя воля наличното? И дали самата култура, чиято същност гравитира именно около преобразяващата мощ на човека, също не е грешка на еволюцията? Наглед съвсем нетрадиционни, дори чудновати, тези въпроси вече възникват и във всекидневното съзнание на хората.

На здравия разум ще му се стори лесно да обезцени или да отхвърли тези въпроси. Достатъчно е да се навървят в логическа поредица няколко разумни съждения и ние волю-неволю ще бъдем принудени съвсем повинно да се откажем от подобен род питания. Особено от предположението за грешки на еволюцията. Навярно той, разумът, още на часа ще ни подсети, че думата “грешка” е умалително на думата “трях”, която сочи състояние, присъщо само на човешкото същество. Не на еволюцията. При това, ние и с най-волно въображение не можем да предположим кой може да е съдник на еволюцията. В обема на това понятие няма място нито за грешки, нито за праволинейност. Няма място и за причинно-следствената връзка, каквато безспорно се предполага в мисълта ни за вселената и за нейния тонус, за какъвто мислим еволюцията. Всъщност, питанията относно еволюцията и възможностите, които тя е дала на човека, се отнасят не за нея, а за неговото и на човечеството място в света, за отношението им към неговите проявления и развитие. Включително и за отношението на човека към самия себе си.

Древногръцкият мъдрец Протагор го изрази с прословутото си твърдение за човека като мярка на всички неща. В неговата философска мисъл това твърдение обяснява начина, по който човекът опознава и оценява света. В съвременните цивилизации обаче тази мисъл се превръща в основно ръководно начало на човешката дейност и в отношението на човека към околната му среда, земните блага, природата и природните ценности, изобщо към всичко онова, което има или може да придобие някакво значение за живота на човека. Особено в Новото време, тоест когато вече започва да господства капиталистическата икономика, човекът сам се произведе за властелин над природата, обяви се за господар на всичко

около него, включително и на много от другите човешки същества. “Човек, това звучи гордо!” е известният израз на господстващото сред хората самочувствие, което се разпростира все по-нашироко и във все повече области на обществения и личния живот.

Стигна се и до възгордяване, от което, както изтъкнах, човекът и човечеството, вече започват да страдат повсеместно и осезаемо, въпреки че продължават с неразумното си опустошително и вредно въздействие върху света около тях и около тяхната обител – Земята.

Освен това знаем, виждаме го с очите си, че човешката власт за претворяване на съществуващото се съпровожда и с постоянното рушене на естеството. Защото светът не е безформена субстанция, а безкрайно разнообразие от налични форми и състояния. Поради това в творческия си устрем човекът не може да не руши, щом като иска да създава нещо ново и във от съществуващото. И понеже целите обикновено се оформят като неудовлетворение от онова, което е, културата се е разгръщала, а и днес се разгръща, предимно като многообразно рушене на налични форми и състояния. Нищо от това, че в тях са и милиардите видове живот, много често унищожавани от човека в името на най-възвишените му нравствени или естетически идеали.

Пред лицето на тази все по-тягостна и сложна плетеница от явления, едва ли за абсурдно може да ни изглежда и съмнението ни в убеждението, че човекът, човешкото начало изобщо, е връхната изява на еволюцията. И да се запитаме дали то не е само един от нейните разточително много варианти в осъществяването на преходите от сегашното към идното и от него към още по-нататък?

Впрочем, предвид опасността от “глухата линия”, в която човечеството вече попада с настървеното си въздействие върху природата, по-основателни изглеждат други, чисто “технологични” въпроси. Пита се дали човекът не следва да замени стремежа си към непрестанно превръщане на естественото в изкуствено с друго дейностно начало, различно от претворяването на съществуващото? Например да премине към принципа на адаптация към природата, към нейните императиви, дори това да предполага неговата собствена промяна? И дали, най-сетне, именно тази замяна на силовото въздействие върху съществуващото с адаптацията към него не ще се окаже единственият спасителен път за човечеството към бъдещето му, неразумно подривано сега от неговото господарско самочувствие спрямо заобикалящия го свят?

Възможен ли е обаче подобен поврат в нагласата му спрямо света? И нима човечеството е в състояние да го постигне? Или и този път то ще се отдаде на стихията?

Много хора по света, сред които бе и Людмила Живкова, са склонни да олицетворяват този поврат със самоусъвършенстването на човешката личност. Обръщайки се към източните психотехники и методи на

управлявано самосъзнание, тя съзираше в самия човек, в неговата психосоматична дейност възможностите за споменатата промяна в отношението му към природата. Съдим ли по част от нейните изказвания, текстове и поведение, именно в този вид дейност тя търсеше начините човекът да се превърне в същество с повишена устойчивост пред външния свят и с разширени, дори пределни и свръхчовешки, възможности за въздействия върху него. В нейната мисъл самоусвършенстването на човека се очертаваше като един от възможните начини да се надделеят и трудностите, създавани му от самата цивилизация, чийто субект е той самия.

Ала, както стана ясно, съвременната наука тръгна и по други пътеки на мисълта и практиката за превъзможването на изтъкнатото противоречие в живота на човека и човечеството. Опитва се по свой начин да ги пригоди към параметрите на универсума.

Тъй като в естествения си вид човекът трудно може да се пригоди към средата, учени вече се замислят и за структурни изменения на човешкото тяло. Към това ги подтикват както възделенията на самото човечество, така и нарастващата сложност на обществената практика и трудностите, които тази сложност поражда.

Нещо повече, някои учени, макар и все още плахо, отчасти и скрито, но със завидно упорство, подготвят условията даже за производственото създаване на човешкото същество. Не за изкуственото му раждане или възраждане, а за създаването му от суровини и по проекти, така както впрочем се произвежда всичко друго.

Суровина за тази цел им осигуряват самите клетки, разкрили чудодейното си размножително свойство в четирикраката Доли. Съобщиха и за създаването на изкуствени червени кръвни телца. Към тази “суровина” геномът прибави азбуката на всички възможни и невероятни биоструктури, които човекът би пожелал да осъществи. Още от времето на Ъшби с книгата му “Мозъкът като изчислителна машина” учените прозряха основните функционални начала на този орган – синоним на човека. Оставаше само да се осигури адекватна на функциите му нервно-физиологична тъкан. И ето, съобщава се, че в края на отминалия век руски учени създали жив човешки мозък, такъв, какъвто той е у човешките същества.

Така че всичко (или почти всичко основно) за “производството” на човека вече е готово. Вероятно е някъде вече да се е пристъпило и към такова производство. Конституцията на САЩ, която след една неотдавнашна поправка забранява производственото патентоване на хора, е едно сред умножаващите се правни показатели за това. Знаем, че в конгреса на тази страна заседават прагматични хора, които съвсем не се занимават с безпочвени фантазии и са склонни да делят на хиляда и цента дори, щом

като го иска интересът им. Значи напълно вероятно е да има нещо и зад мълчанието на учените.

Колкото и абстрактни да ни изглеждат като доводи за размисъл, всички тези и подобните им необичайни постижения на човека са чудновати между другото и заради това, че подсказват наличието на подбуди за трайна ориентация към промяната на самия човек, а следователно и на човечеството – този коронован от еволюцията субект на всички целенасочени въздействия върху света. Говорят за готовност към трайна преориентация и в неговата традиционна нагласа спрямо съществуващото. Произвеждайки себе си, своето тяло и своята душа и то не само като качество, а екзистенциално, като структура и като личност, човекът обаче е изправен пред състоянието на една наглед абсурдна дуалност – да е субект и в същото време обект на своята промяна. Въпросът, по-скоро отговорът на въпроса коя от двете страни на дуалността ще надделее, става съдбоносен за неговото съществуване.

По този повод неотдавна припомних пред студенти и колеги легендата за непоправимия лакомник, разказана ни от Омир. Лакомията на този древен грък го накарала да продаде всичко, децата си дори, а закупеното излапал до троха. Като не му останало друго, започнал да яде себе си. И се самоизял.

Не ще ли стане нещо подобно и в съвременната цивилизация? Дори в йерархиите на човешките ценности, където балансът на средства и начини за постигането на целите започна да превръща и самия човек в технологичен материал? Или само в ресурс за постижение на цели, част от които не само безсмислени, но и застрашаващи собственото му съществуване?

За отговорите на тези въпроси, както се подразбира, вече не е достатъчно само усъвършенстването и самоусъвършенстването на човешкото същество. Изисква се, предполага се, очаква се и усъвършенстването на цялото човечество чрез една прозорлива и спасителна за самото него рефлексия...

2. Както вече изтъкнах, в многостранния порив на Людмила Живкова за полезна обществена изява постоянно присъстваше и нейното неизменно желание да внедрява духовност във всички области на обществения живот и в поведението на всеки човек у нас, да направи самата държава обител на духовността. В казаното и написаното от нея през последните десетина години от нейния живот може лесно да се открие безпределната ѝ вяра в силата на духа, на първенството му пред материалното начало, пред користолюбието, алчността и егоизма. Такова обяснение имаше и готовността на Людмила Живкова да поощрява най-различни учения и верски течения, търпимостта ѝ към постановки, оценявани от някои хора като идейно кощунство. Всичко, което установявахме в нейните думи и поведение, бе проникнато от убеждението, че веднъж достигнал с мисъл и

с прозрение до мировото величие, човек в същото време се приобщава към всички други аз, към силата и съвършенството на човешкия дух изобщо. Убедена беше, също така, че е възможно установяването на царство, в което ще властват не користолюбието и несправедливостта, а мъдростта и духовната красота.

С това свое убеждение тя се докосна до един от съдбоносните проблеми пред човечеството. Докосна го, разбира се, по свой начин и в една типична за нея мисловна рамка.

Днес проблемът за духовността обаче се обогатява с нови и съвсем нетрадиционни аспекти.

Ние вече свикнахме с обособяването на човешкото проявление в две все по-отдалечаващи се една от друга субстанции – живата и виртуалната. Това обособяване е така очевидно, че остава само да се посочи или да се припомни.

И въпреки това, пък и донякъде с право, социологията и културологичната мисъл се озадачават от обстоятелството, че в случая става дума не само за две явления, а за два свята на човешкото. Единият е светът на живото и живялото човечество. Другият е отчуждената от него и опредметена негова духовна сила, която и сега вече започна да живее свой собствен живот.

От едната страна, имаме света на хомо сапиенса. От другата – отделената от живия човек наиндивидна сапиенция, която макар и да е родена и сега да се мотивира предимно от живия човешки свят, започва да се отличава от него по същество и в несравними с него параметри.

Светът на хомо сапиенс например е затворен в границите на биологичните императиви, силата на които, макар и да се ограничава доста успешно, не може да бъде сведена до нулева величина. Другият свят – светът на отчужденото от живия човек мислене и емоции е изкуствено създание със свое битие, вън от биологичното.

Всяко съзнание, включително и комуникативното, освен казаното, е с индивидно битие. Отчужденото и вече все по-опредметявано човешко съзнание е наиндивидно и изкуствено във всяко едно отношение, включително и в априорните му заложби да общува с безмерното, с вечното и с всичко, което е непосилно за живите човешки състояния и форми.

Тази нова духовна действителност е не само копие или удвоен интелект на живия носител на човешкото. Тя си има свои собствени признаци и качества, които все по-трудно и по-трудно отделят човек, та бил той и гений, може да разбира и да осъзнава. Това е нова духовност, нова ноосфера, обособяваща се и в самостоятелно битие. Ноосферата на Тейяр дьо Шарден или на академик Вернадски, както знаем, се ражда и развива в и от соковете на живото и живеещото човечество. Тя е ноосфера, обкръжаваща човека и човеците вкупом. Тя е духовна субстанция, органично свързана с индивидите.

Новата, допълващата я ноосфера, е вторична по отношение на първата, но съдържа възможности и за ендегенно развитие. Иначе казано, днешната ноосфера се превръща и в “социо сапиенция”, сиреч – в една наиндивидуална психотехническа действителност, която започна да се променя и самообогатява в резултат на собствени фактори и източници.

Има симптоми, че продължаващото раздвоение на човешкото съзнание в две негови субстанции и собственото им развитие, особено на втората, ще ги отдалечава все повече и повече една от друга до такава степен, че хората вероятно още в това столетие ще заговорят и за две отдалечаваща се едно от друго човечества.

Пита се дали в своето развитие алиенираното човешко съществуване, действие и духовност ще се отдалечат от обикновените и необикновени хора до неузнаваемост? И дали те ще поемат път на собствено развитие отгътък и в неразбираеми за хората очертания, които да ги направят в буквалния смисъл на думата метафизични, отгътъшни на нашия свят и недостижими мисловно така, както недостижим е метафизичният Бог?

Логично е и друго предположение. Именно тук, в тази втора човешка субстанция, най-вероятно ще се очертае следчовешкото стъпало в биологичното развитие. И по този повод ще спомена еволюцията. Тя не “желае” да спре развоя на човешкото съществуване, защото, ако го стори, ще трябва да отмени себе си. Тя, заедно с това, не може и да ни влачи със себе си в Универсума до безкрай, та дори само като реликва. Освен това разхождането на човека в Космоса, имам предвид живата субстанция на човешкото, е само донякъде. Разпращането му в по-отдалечените части на Космоса още отсега, в началните му “овладявания” от човека, се очертава като безсмислица почти във всяко едно отношение.

Следващото съображение граничи с мистиката.

Известно е обстоятелството, че новата, изкуствената ноосфера, е с наиндивидуални възможности. Но можем да се запитаме докога ще се разтваря ножицата между възможностите на живото човешко проявление на съзнанието, от една страна и от друга – на обезличеното му олицетворение, каквито са на първо място компютрите, а заедно с тях и другите удвоения на човешката сърчност и интелект? В шестдесет и осма глава на “Книга на мъртвите” древноегипетски бог възкликва и като самовъзхвалява, и като отговор на неизвестен въпрос: “И аз сам себе си създадох!”. По-късно в библейските скрижали древните евреи ще превърнат този мотив в трансцендентна първична сила, каквато е техният Бог. И ето днес, на компютри, запратени с космическите летила, се дават и поръчки “да взимат решения в непредвидени обстоятелства”. Да създават и дори да произвеждат неща според собствени проекти и “идеи”. Да създават, ако е необходимо и себе си.

По какво тогава този изкуствен интелект ще се отличава функционално от божеството? Не е ли божеството въображаемо (пък кой знае, може и да е

действително) същество, надарено от нас главно със способности извън възможностите на човека и човечеството? Щом е така, или ако е така, нека се замислим по-проникновено за човешките измерения на изкуствения интелект. Той по определение винаги ще може и ще знае и ще може повече от всички нас. Ако човешките способности продължават да се отчуждават от отделния човек и се интегрират в някакви човекоподобни изкуствени създания, те по същество ще бъдат с божествени способности, които като такива не ще се вместиат и в параметрите на нормалния човешки разум. Комуникацията ни с тях става невъзможна или ще е само израз на страхопочитанието ни пред тях.

Не е ли тук именно висшият човек, обезличен индивидно, но превърнат в единично средоточие на нова духовност заедно с всичките възможности на досегашното и предстоящото човечество? И не е ли именно тук “Шамбала” – митичното и мистичното царство на мъдростта и съвършенството, за което неведнъж е споменавала и Людмила Живкова? Тук, в тази нова ноосфера, виждаме да се сливат в едно цяло както индо-тибетската вяра в установяването на райска страна, където ще господстват мъдростта и творчеството по законите на красотата. Ще господства и вече станалото реалност прозрение на учените за превръщането на знанието и научната мъдрост в самостоятелна сила на човешкия напредък и добруването на човечеството.

Ала пътят към това бъдеще, желано не само от Людмила Живкова, но и от всички разумни хора по света, изглежда е: от живата субстанция по земята, през живата материя на мисленето, чрез отчуждението от нея в ново, антропотехническо битие, напред по безкрайните стъпала на възхода...

И накрая. По повод смъртта на Людмила Живкова висш църковен сановник ми бе заявил, че Господ я обичал повече, отколкото нас – живите. Бил я прибрал при себе си и за да я предпази от грешки, които сред политиците често се превръщали в грехове спрямо народа и човечеството. Бог, види се, я е предпазил и от разочарованието, което за възторжените души понякога е по-мъчително и по-страшно дори от смъртта.

Тъй или иначе, съдбата вплете в името “Людмила Живкова” предимно добрите надежди, с които тя се появи в обществения живот на нашето Отечество. Отъждестви го с надеждите за свободно мислене, за разкрепостен начин на живот, за по-добри и по-човечни дни на всички хора по Земята, за времето, когато красотата ще завладее и ще управлява света...

ОЧАКВАЙТЕ:

1. Елит Николов. ЗНАЙНО И НЕЗНАЙНО.

2. Махарши Бхарадуайа. ВИМААНИКА-ШАСТРА (Древносанскритски писмена за въздухоплаване и летателни устройства).
3. Елит Николов. ЗЕМНИ МИСЛИ ЗА ИЗВЪНЗЕМНОТО (Две десетилетия по-късно).
4. Романо Гуардини. КРАЯТ НА НОВОТО ВРЕМЕ.
5. Брунето Латини. КНИГА НА СЪКРОВИЩЕТО.

Елит Николов
ДЪЩЕРЯТА НА НАДЕЖДИТЕ

Българска

Първо издание

Редактор БОЙКА ЦИГОВА

Коректор НИНА ГАНЕВА

Предпечатна подготовка МИТКО ГАНЕВ

Оформление на корицата ОГНЯН ИЛИЕВ

Печатни коли 11,5

Формат 84x108/32

Издателство “Пропелер”, София

тел. 02/978 32 21, 0888 495 688

Печат “Изток-Запад”